

Літературна
Бібліотека

АНАТОЛЬ ГАЛАН
ПАХОЩІ

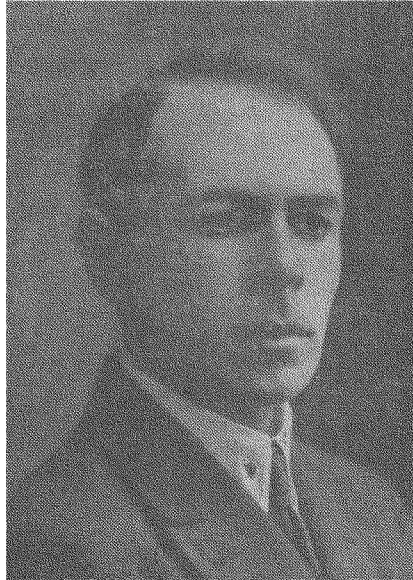

Ц.

видавництво
Миколи Денісюка

3

ПАХОЩІ

АНАТОЛЬ ГАЛАН

ПАХОЩІ

*Проект зі збереження
інтелектуальної спадщини
української еміграції*

bohuslavskyj@i.ua

А. Галан

Видавництво Миколи Денисюка

Буенос Айрес

1951

Всі права застережені.

Обкладинка роботи Б. Крюкова.

Тираж 2.000 примірників.

Друкарня — “Champion”, J. V. Gonzalez 2375
Buenos Aires

П Е Р Е Д М О В А

Найважливіше, що кидається в вічі при читанні новель і оповідань Анатолія Галана — це ствердження роздвоєння між внутрішнім і зовнішнім світом, це, далі, усамостійнення бездушної дійсності й упадок людини, яка втратила душевну рівновагу. Змисловість, тенденція до задоволення тільки однобічних компонентів життя, дочасних, матеріальних — доводить до жахливого терору й до “безбожного” та “безсовісного” часу, в якому живе людство, особливо його частина на одній шостій земного глобусу.

Як же ж виходить письменник на чисті води з цієї дисгармонії загальнолюдського й суспільного космосу?

Багата мозаїка його мистецьких картин впроваджує нас безпосередньо до храму віри у вищі вартості існування, вічні, Богом дані, у таємниці складного, віками не вивченого життя. Галан знає, що душа може бути притулком і для бур'яну і для добрих рослин, і тому звертає пильну увагу на високорозумне серце.

Вже в "Айше" ми бачимо самовідречення від зміслової любови для життя за традицією, для любови до рідного народу. Де-далі світ увижається йому як вияв внутрішнього кодексу й дисципліни, що, в свою чергу, веде до любови ближніх, тобто до християнства. Інших шляхів немає, бо ж химерний матеріалізм вніс плутанину в ясну голову й перетворив життя у самозапечення. Революція, яка колись манила великими кличами всіх дезертирів декадентизму, масово продукує тепер своїх героїв і ставить їм монументи за те, що віддають на смерть і муки рідних батьків ("Повернення командира").

Але на пустинях духа, під теплим сонцем туги за досконалим виколуються з-під земної кори паростки нового життя. Вони ще замасковані — існують "у фальшивих паперах", або законспіровані у таємних національних організаціях ("Віра"). Вони очікують слушного моменту, щоб "випростатись". "Галя тихцем молиться в лісі" ("Свідок"), ховаючись перед небажаним зором і слухом, бо "виросли вуха по стінах і навіть на вербах уздовж шляху, а шлях далі тюрми не йде". Ще тільки крок-два і тисячі Галь чи Галайдів стануть під інший прапор, підуть у повстанські загони.

У своїх творах письменник виніс невідкличний присуд носіям большевицької систе-

ми. Про це красномовно свідчать герої його творів. Вони відкидають цю нежиттєву систему, що символізує собою повне заперечення морального чинника людської душі в советському суспільстві. Автім, яка ж може бути етика у московських проводирів, коли людина у них — це тільки дрібна частка змеханізованої сили, коли народи, покликані збагатити світ дарами свого невмирущого духа, стали погномем для комуністичної утопії.

Анатоль Галан - обдарований мистецькою сумлінністю. Конструкція його творів має в основі динамізм. Пуанти треба в них шукати у противенствах між особистою долею й реальною дійсністю, у перемозі добра над злом. Простота і ядерність висловів письменника доходить іноді до верхка віртуозности.

Захована в них мудра об'єктивність і гостра спостережливість. Часом одним-однісінким словом Галан переносить читача в інший світ уяви та дії, деколи знову зраджує своєрідну здібність глядіти на дійсність одночасно з двох перспектив.

Образність його мистецького стилю співзвучна з простотою й невимушеністю. Такі картинки, як "палюча краса", або "юна невікінченість рухів" і т. п., здається, не грішать чимсь оригінальним, проте, в них ховається сила й безпосереднє сприймання життя... А

надівсе — теплота й аромат тужливої мрійливості. Цей аромат дрібними квітками розкинутий по всіх його творах, особливо ж у “Пахошах”, цій пісні життя і правди, яка фасцинує кожного непорочною свіжістю й вабить утомленого переживаннями останніх часів у горішні регіони безсмертного духа.

Гр. Голян

А Й Ш Е

(Відзначена премією на літературному конкурсі українських новелістів в Австрії.

Зальцбург. Вересень 1946).

Мій приятель, ніжна, мрійна душа, завжди зупинявся в мене, коли приїздив до столиці. За фахом він був агроном. Розумний і привабливий, ще молодий, він вражав передчасною сивиною, постійно - задуманим, якимсь невидючим поглядом.

— Сумно, друже мій, — скаржився він, — живемо, як вовки. Сорок кілометрів від центру, а справжня тобі Азія. Ще коли зайнятий — нічого, а ввечері — не знаєш, куди подітись. Візьмеш півлітра та й . . .

— Але ж це слабодухість.

— Можливо. Проте, побудьте на моєму місці. Вам добре, що маєте й оперу й театр, і розкішні бібліотеки. А куди підеш у містечку? До кіна? То там стрічка рветься кожних п'ять хвилин, псуєш тільки враження. У так званому клубі, крім шахів, нічого цікавого нема, та й він рідко коли відчинений. От і весь “маштаб”.

— А люди, товариство?

Приятель сумно посміхався.

— Люди, кажете ви . . . Нема людей. Таки справді, нема. До місцевого начальства нам не з руки, розумієте? Це публіка специфічна. Інтелігенція ж така залякана, що з неї слова не витягнеш. Бояться власної тіні. Отже, покищо залишається жити минулим.

Опівночі, коли приятель повертався з театру, я чекав його з вечерею. У цей час він завжди був у доброму піднесеному настрої, забував про свій сум, умів гарно і широко оповідати. Серед кількох історій він розказав мені одного разу таку:

Це було в Ялті. Ми познайомились не зовсім звичайно.

Я йшов по алеї й незарошна злегка штовхнув якусь добре одягнену дівчину. Зупинившись, щоб попросити вибачення, я раптом почув:

— Ну, чого ви на мене так дивитесь? Пізнаєте? А ні, то будьмо знайомі . . .

Дівчина простягнула мені гарну вузьку руку і відрекомендувалась: Айше!

Признаюсь, я почував себе ніяково. Адже це було так сміливо, неузгіднено з певним етикетом. Грішним ділом я подумав: чи не авантюристка, бува? Та глянув у глибокі й невинні очі, спостеріг цілковиту відсутність штучних фарб на смуглявому обличчі й заспокоївся.

Повний пахоців і кольорів, мальовниче височів над морським узбережжям парк. Темно-зелені кипариси свічками тягнулись у небо. Магнолії ховали під листям розкішні свої квіти. Лаврові кущі тіснилися при самій дорозі . . .

І на тлі цього казкового пейзажу, як дорогоцінний самоцвіт у коштовній оправі, сяяла краса Айше . . .

Йй було до двадцяти років. Струнка, як кипарис. Чорні очі з ледь помітною косиною випромінювали розум і допитливість. З-під червоних, чудового малюнку, уст сніжно білів разок рівних, один в один, зубів . . . Важко було одірвати погляд від цієї дозрілої південної квітки.

Айше, усміхаючись, питала мене:

— Ви здивовані, правда? У суспільстві не є прийнятним, коли дівчина робить перший крок . . . Але ж не думайте, що в мене такий звичай. Це — виняток . . .

— Мені дуже приємно.

— Чекайте, я не договорила. Виняток тому, що й ви якась виняткова особа . . .

— Чому ви так думаєте?

— А ось чому. Сюди приїждять здебільша для розваг і пустошів. На першому плані, звичайно, жінки. Просто спокою нема. Коли проходиш парком, принаймні десяток піжонів різного віку й звання намагаються звернути на себе увагу.

Айше зневажливо ворухнула бровами.

— А це відразливо, розумієте? Для жінок, яка не потребує флірту. Ну, а ви не такий. Я вас уже тиждень спостерігаю, а ви мене навіть і не помітили. Увесь у мріях. Тому й захотілось глянути на вас ближче.

Ми почали зустрічатися з Айше майже кожного дня. Разом оглядали (власне, вона мені показувала, бо була тамтешньою уродженкою) всі цікаві місця.

В Сімеїзі, з невисокої гори “Кішки” ми милувалися морем...

— Ви дивіться, яке воно мінливе, — казала Айше. — Тепер блакитне, за хвилину буде зелене, а потім чорне. Власне, це найбільш притаманний йому колір, звідси й назва.

Ми оглядали розкішний палац графа Воронцова в Алупці, й Айше знову була моїм “довідником”.

— Цей палац коштував понад три мільйони карбованців золотом. Чому так дорого? Бо тут кожна річ, навіть кожен камінь — коштовність. Оці мармурові леви привезені з Італії. Між іншим, скульптура, на бажання Воронцова, зроблена символічно. Перша пара, на долішніх сходах тераси, спить. Значить, ніхто вам не забороняє милуватись палацом здала. Друга, посередині, вже пробуджується, нашо-рошує вуха. Мовляв, будьте обережні, не намагайтесь увійти без запрошення. Третя пара

підведена, люта, вас розірвуть, якщо ви на-смілитесь підійти до дверей...

Так, граф був великим знавцем і аматором мистецтва. Архітектура, скульптура, живопис — усьому цьому тепер не складеш ціни. Проте, покійний граф знався й на афері. Недарма про нього сказано: Налівмілорд, напівку-пець...

Ви знаєте, як він придбав землю біля палацу? — Нею володіли татари й нізащо не хотіли відступити. Тоді граф запропонував кожному власникові стільки срібла, скільки зможе вмістити його шапка... Ну й спокусились, віддали. Наче б вигідно, а насправді за безцін. Граф потім довго тишився.

Айше повела мене в парк.

— Зараз дістанемось до прадавньої ери. Справді.

О, яка це велич! Неймовірні, в двоповерховий будинок, кам'яні брили, необчисленної мабуть, астрономічної ваги, в мальовничому безладі нагромадились у горішній частині парку. Це місце зветься “хаос”. І справді, тут можна легко уявити первозданну землю, коли була лише твердь і дух Божий витав над нею...

З громад “хаосу”, престо перед собою, бачиш зубчасту Ай-Петрі і знову асоціація... Гора, що носить ім'я святого Петра (слово Петро означає по-грецькому “камінь”) така ж

міцна і тверда, як апостол, що ніс у світ неперевершене вчення Христа.

Дуже повільно посувались ми парком, бо очі вабили чудові штучні ставки, гроти, альтанки...

— Ми спізнимось до катера, — казала Айше. — Годі. Не все одразу.

Ліниво котило важкі хвилі море. З хвиль, як чорне колесо, раптом виринав дельфін, підіймав цілу хмару бризків і плив далі, показуючи могутню спину.

Ми повертаємось назад, спостерігаємо вже бачені пейзажі.

Ось примха грошовитої фантазії — банда “Ластівчине гніздо”, ось тераса розкішного палацу “Дюльбер”, по якій востаннє сходила до моря стара цариця Марія Теодорівна, залишаючи в вісімнадцятому році переможену більшовиками Росію. Ось і Ялта.

— Айше, чи я вас завтра побачу?

— Ні, мій друже, треба ж колись і діло робити, я не на відпочинку, як ви.

Мушу вам признатись, що за якийсь тиждень я глибоко покохав Айше. Та й чи дивно це? Адже мені було двадцять вісім років. Усе моє свідоме життя, вихований на прекрасному ідеалізмі клясичної літератури, я мріяв про жінку-друга, про ту, яка б споріднювала в собі і чисто-жіночі і високо-духовні риси. А в Айше я бачив усе. Перші дні я дивувався й пи-

тав: звідки вона так багато знає? Я розумів, що то було дурне питання. І Айше гідно мені на це відповіла:

— Друже, — сказала вона, — вас дивує, звідки проста татарка добре знає історію вашої країни, трохи розуміється на літературі й мистецтві? Для цього, по-перше, є бажання знати... По-друге, я походжу з старовинного ханського роду, в якому не було дурнів. Потретьє, не треба запитувати, чому річка тече вперед, а не назад...

Так, я із своєю вищою освітою і знанням людей виявився дурником перед нею, і вона багато чому мене навчила...

Люба Айше! Як тяжко було мені в ті дні, коли ми не зустрічались. Я навіть ставав байдужим до чудової природи Криму, не виходив з кімнати, читаючи якусь книжку. Я волів краще бути десь у тундрі, серед снігів, але мати біля себе чарівну дівчину.

Кілька разів я просив дозволу в Айше відвідати її вдома, хоч на хвилину, але вона рішуче відмовляла.

— Ні, це неможливо. Не питайте — чому, але ж так.

Сама ж зайшла до мене без ніякого вагання, за першим запрошенням. Уважно оглянула кімнату й сказала:

— Нічого не можу розповісти вам про вас, бо це ж ваше тимчасове житло. Проте, ви аж

надто любите квіти й книжки. Це добре.

Якось по двох тижнях я зловжив південним сонцем і обпікся. Сидів дома, без сорочки, бо спина й груди вкрилися пухирями, і страшенно страждав. До фізичного болю додавався ще й душевний, бо того вечора я мав прийти в Лівадію, до колишнього царського палацу, щоб там зустрітись з Айше. Я спробував одягти піжаму, але зараз же відмовився від цього. Дотик тканини справляв враження розпеченого заліза. На ніч у мене піднеслася температура, почалась пропасниця. Я майже не заплющив очей, усю ніч просидів, схилившись біля столу.

Ранком, о восьмій годині, до мене постукали. Гадаючи, що то моя старенька господиня несе вранішню каву, я крикнув: прошу, і... вражений, схопився на ноги. Переді мною стояла Айше із своєю палочкою красою.

— Що з вами? Ви захворіли? Бідний мій! Я хотів зодягтись, але Айше схопила мене за руку.

— Облиште! В такому стані не до церемоній. Ой, що ж ви з собою нарobili!

Раптом Айше схаменулась.

— І ви не вжили жадних заходів? Що ви за людина!

Айше вибігла з кімнати, залишивши мене в цілковитій розгубленості. Та не пройшло й півгодини, як дівчина повернулася з якоюсь загорнутою в папір шклянкою.

— Сідайте до світла, от сюди, і потерпіть, бо буде боляче.

Хоч і які ніжні були пальчики Айше, що втирали в мої пухирі мазь, але ж я зціпив зуби і мало не кричав.

— Дуже боляче? — питала Айше. — Проте, хіба я не знаю! Та ви терплячий навдивовижу. Нічого, за два дні зможете вдягатись хоч і в сталеву кольчугу.

Айше вимила руки й підійшла до мене. Дивна промениста усмішка грала на її устах, але очі були сумні, щось у собі ховаючи...

— Айше!

І раптом вона обережно взяла мене за голову, підтягнулась навшипиньках до мого обличчя і тихо поцілувала в чоло.

— Айше! Люба! Кохана!

Але вона заперечливо похитала головою.

— Мені треба йти. Я прийду завтра, у цю пору.

Три дні, поки я сидів удома, відвідувала мене Айше, але трималася так, наче не було того поцілунку, того ніжного сумного погляду. Вона приносила мені свіжі квіти, книжки, смачні кримські черешні. Розмовляли про щось стороннє, та весь час я спостерігав у глибоких чорних очах особисту думу, неначе вагання, неначе рішення... На четвертий день Айше прийшла ввечорі, коли сонце вже спускалося над морем.

— Я сьогодні трохи запізнилась. Як почуваете себе?

— О, зажило, як на дереві. Бачите, вже в повному вбранні.

Айше доторкнулась рукою до моїх грудей.

— Тут не болить? А тут? А тут?

І несподівано сильно обняла мене, пригорнулася, як виткий плющ, обпалила гарячим подихом мої губи.

— Щастя мое! Рідна! Ти мене кохаєш?

Дні летіли шаленим летом. Я був щасливий, як молодий бог весни, що йому піввладна життєдайна сила природи. Між мною і Айше впали найменші перегородки, ми були неначе одною істотою, яка, зберігаючи свою властивість, у той же час кровно, нерозривно злучена з другою.

— Любий! — казала Айше. — Ти не шкодуєш, що покохав татарку?

І, немов переконуючи себе, додавала:

— Ну, то що ж. Адже в далекі часи скільки ваших жінок потрапляло до наших степів, або, навпаки, наші потрапляли до вас. З ними одружувались чоловіки, мали дітей...

Іноді на стриману Айше находила якась бурхливість.

— Хочеш, я тобі заспіваю татарської пісні? Слухай!

Голос в Айше був сильний і чистий. Незрозумілі слова пісні я сприймав інтуїтивно, щось прояснювалось під ними, як обриси на фотографічній платівці.

Айше раптом замовкала.

— Не подобається тобі. Я бачу...

— О, ні, кохана, співай, я залюбки слухаю.

— Краше цієї. Вона — твоя.

Ой, зійди, зійди,

Ясен місяцю...

І одразу виринала переді мною рідна Україна — та, колишня, шезченківська. Мені здавалося, що її сумирний дух в'ється над моєю головою, що вона — невмируща й незмінна мати — скликає своїх дітей.

Ми йшли чудовим Нікітським садом, який налічує дві тисячі пород дерев. Флора з цілого світу зібрана на цій, порівняно невеличкій, площі. Тропічні пальми й ліяни росли по сусідству з звичайною нашою сосною. Товстошкіре коркове дерево розкинуло свої незграбні віти над молодою берізкою. А ось кактусова алея. Це — дерева-воїни... Горе звірюці, яка знечев'я плигне між гільчасті віти. Вони подеруть хутро, дістануть до кісток, завдадуть чимало клопоту. Але тут звірів немає. Це — як первозданний рай, де можна почувати себе цілком безпечно.

Айше зірвала квітку магнолії й увіткнула собі в волосся.

— Любий! Коли б можна було поїхати кудись далеко-далеко, в чужу країну, навіть на безлюдний острів, щоб залежати тільки одне від одного...

— Айше, зірко моя! Скажи, чому в твоїх словах сум і чому ти ніколи не розкажеш мені про свою родину. Адже вона у тебе є...

Ясне обличчя Айше раптом затьмарилось.

— Не треба, голубе. Власне, я від тебе не хочу таїти... Моя родина надто фанатична... в мусулманському розумінні. Вона не знає, що я покохала чужинця...

— А коли б знала?

— Не простила б, прокляла б.

— Айше, голубонько, але ж ти не зважатимеш на забобони! Я жити не можу без тебе, розумієш? Коли ти не станеш моєю дружиною, я зненавиджу всіх жінок на світі...

Колихалось листя чинар, дрібні камінчики шаруділи під ногами, полуднева спека обгортала тіло. Я дивився на Айше, блідий від хвилювання, чекав на її відповідь.

— Любий, не треба про це. Покищо не треба. Я все зважу, розумієш, все, а потім скажу.

— Ти не кохаєш мене...

— О, ні, кохаю, нічого для тебе не шкодую, нічого!

Минув казковий місяць. Я все більше це-

реконувався, що доля послала мені Айше, як дорогоцінний скарб, якого нізащо не можна втрачати. Всю силу почуття вкладав я в змалювання нашого спільного шляху. Я — ще молодий, дужий. Бог мене не позбавив розуму. Коли Айше захоче, я зміню фах, місце, будем жити в столиці й я подбаю про те, щоб моя люба дружина ніколи не пошкодувала за своїм краєм.

Нарешті ми умовились. Я мав за тиждень виїхати з Криму й Айше їде разом зі мною.

Чи треба казати, що я був на сьомому небі. Я уявляв собі, як привезу цю квітку до своїх батьків, як любитиме її моя старенька мати, бо це ж обранка єдиного сина...

Ясний спокій остаточно увійшов у мою душу. Цілі дні, зранку до ночі, проводили ми з Айше. Іноді брали човен і їхали на море, чорною, величною стихією.

О, море, непорівняна краса простору і безпеки, ласки і погрози, сліз і веселощів. Яке воно було чарівне!

З хвили на хвилю підіймався човен і поринав знову, здіймаючи солоні бризки, сміливо прямуючи вперед.

Айше чудово кермувала й підбадьорувала мене:

— Моря не треба боятись. Воно любить відважних, вправних і пильних, воно слухняне, коли бачить тверду істоту.

А по павзі мрійно додала:

— Як одвикну я од моря? Чи це буде для мене боляче? А може я покохаю нову батьківщину і зовсім забуду свій південь. Може...

Швидко наблизився день від'їзду.

Напередодні ми з Айше відвідали всі наші затишні милі місця, попрощалися з ними. У мене вже лежало в кишені два квитки до Севастополя — морем, а звідти ми мали їхати залізницею. Айше повинна була прийти сама, просто на мол, перед відпливом пароплава. Йшло про найменшу кількість річей, бо це ж утеча, треба зробити так, щоб було непомітно.

Вночі перед від'їздом я дуже мало спав. Якесь гнітюче передчуття тисло мене, відби-рало спокій. Не зникло воно й тоді, коли сонце піднялось над морем, бризнуло золотим промінням на берег і на будинки.

До відпливу пароплава лишалось ще добрих півтори години, але я вирішив піти на мол, сподіваючись, що величне море розвіє мій незрозумілий сум. Звичайно, я не міг думати, щоб Айше прийшла раніше від мене і мало не скрикнув, коли побачив її струнку постать.

— Айше, дівчинко моя, ти вже тут!

— Так, мій любий, я хочу з тобою поговорити... Підем уздовж молу...

У мене неначе обірвалось серце, холодний

піт виступив на чоло. Боже мій, що це означає?

— Я прийшла з тобою попрощатись, любий, опануй себе й вислухай. Я не можу стати твоєю дружиною, зв'язати своє життя з твоїм навіки. Довго й часто думала я про це і ось вирішила. Кажу тобі — ні! Уяви: ти вихований в своїх традиціях, я — в своїх. Вони ще не тяжать над нами, бо ми так недавно знайомі. Але ж минуть роки і владно заявлять вони свої права. Прикладом, буде якийсь ваше свято, тобі захочеться його відзначити, а твоя дружина не поділить твого настрою... Так само, як тобі нічого не скаже наш байрам. Далі. Я люблю свою батьківщину, свій бідний наряд, а ти для нього не будеш златний на жертву. Я зрослася з морем, з цими горами й виноградниками, і не замінить мені їх ваш, хоч і чарівний, вишневий садок. Ох, багато говорити, мій любий. Зрозумій мене: Я кохаю тебе щиро, але не маю права піти за тобою. Якщо колись і одружусь, то тільки з людиною із свого народу, а тобі раджу знайти добру дівчину й забути про мене.

Як було мені це слухати! Я йшов наче в тумані, все померкло круг мене, був тільки одчайдушний, невимовний, нестерпний біль.

— Любий, не страждай! — сказала Айше з повними сліз очима. — Ти думаєш, мені не боляче? Але колись ти погодися, що я зробила так, як треба.

— Айше! — вхопився я за останню надію. — Адже в тебе може бути дитина. Ти про це не подумала?

Айше зблідла й зціпила зуби.

— Так. Це може бути. Ну, що ж, тоді я викличу тебе й лишусь з тобою. Це буде — доля.

До берега наближався пароплав. Люди метушились, готувалися до посадки, кричали, а ми йшли, наче приречені на смерть, вдивлялись одне в одного, притамовували своє страждання.

Пароплав прогудів двічі... Останній потиск руки. Останній погляд.

— Айше, ти напишеш?

— Напишу... любий!

Вона мені не написала.

ПАХОЩІ

Невидимі, як повітря, раптові, як почуття, і ніжні, як поцілунок незайманности. Чудодійні, бо запалюють вогонь у погаслих очах, воскрешають мертве. Тендітний метелик, що гине від легкого подуву, і могутній велетень, що граючись, скидає вагу минувшини. Владний безтілесний ватажок, наказам якого коряться живі істоти.

Хто бачив сарну, коли вона нюхає повітря? Тоді вона застигає, як камінь, і, здається, живуть лише ніздрі — нервові і чуйні. Може ці ніздрі спокійно схиляться до трави, а може, роздуваючись, хапатимуть кисень у шаленому гоні...

Рання, ще не вдягнена в зелень, весна. Застиглі хвилі зораної землі випаровують терпкий пах праці. І я бачу інші поля — розлогі та родючі, поля, ще недавно політі кров'ю людей, які не хотіли стати рабами чужинців. Там лишилась і моя кров. Може на тому місці виросте велетень — колос і додасть одну міліярдну частину до врожаю моєї вітчизни...

Вітчизна. Солодке, як щастя, слово, уквітчане і незмінна досмертна любов тобі!

На моєму столі квіти. Квіти пахнуть по-різному, але перемагає бузок.

Бузок... Блакитний як небо, як очі дівчини, що вперше розбудили в мені почуття.

Чи існують вони тепер? Може вдвляються в далеке минуле вже тьмяні й мудрі життєвим досвідом, а може десь у землі лишились тільки дві костяні западини... Проте, я бачу їх молодими, бо пахощі перемогли старість і смерть.

Ці пахощі були улюблені. Пізніше, коли ми стали дуже близькими і дуже одвертими, вона признавалась, що тижнями воліла зрікатись вечері, але мала правдивий "Бузковий цвіт". І очі блищали радістю, як у дитини.

Я бачу золоті кучері дев'ятнадцятої весни, що мішалися з моїм чорним хмелем. Бачу обличчя, таке чисте й свіже, як оголений стовбур ялини. Бачу велику ширість великого захоплення.

Ах, молодість не вмє цінити дарунків. Молодість пожадлива і заздра на нові фарби. Мила легковажна молодість!

Цвіте липа. Чудові пахощі пливуть довкола, і разом з ними у тисячокілометрову далечнь рине спогад. Мені вчуваються слова:

— Сину мій, я вірю, що ти доглянеш мою неміч...

У бідній хатині пахощі сухого липового цвіту і цілющого зілля-звіробою. Маленький

образок Богоматері ввечері вішається над ліжком, вранці ховається в торбинку, щоб хтось не побачив і не висміяв...

О, мамо, яке задоволення мав би я, повертаючи турботу, щедро даровану мені від дня народження й до старших років. Мамо моя мила, два літа шукаю я на альпійських схилах твого улюбленого звіробою і не знаходжу. Мамо, я покищо не можу повернутись. Прости мені, рідна страднице, і помолися за свого скитальця.

Я зриваю гриба. Він виріс серед гірських ялин, але він такий подібний до тих, що ростуть у дубових гаях далекого Полісся. Я притуляю до ніздрів темну шапочку, заплющую очі і бачу себе підлітком — рухливим і невтомним, який не рахує кілометрів у гонитві за цим даром природи. Я знову бачу живими тата і сестру. Вони зазирають до мого кошика й дивуються:

— Ого! Тобі сьогодні щастить!

Темні пахучі шапочки майже заповнили кошик. Кошик тяжкий, але вага п'я приємна і не відчувається в руці. Ми сідаємо на яській галявині, дістаємо харч і живимось, щоб охотніше було ходити.

— Тату, чому я не вмю орієнтуватись у лісі? Нізачо б не потрапив назад, коли б мене тут покинули...

Тоді тато починає лекцію про сонце, про

кору дерев, про... Даремно! Я не навчився досі тої премудрости й обов'язково блукаю навіть на рівнині.

Тату! Мій дорогий сивий розуме! Чи бачиш ти мене з того незбагненого світу? Колись ти, блідий від переляку, притискав до грудей свого хлопчика, що впав з драбини. Ти гладив його волосся й казав:

— Будь обережним, маленький. Завжди будь обережним!

Але не обережність привела мене до схилів Альп, а невміння зорієнтуватись у хащах, що звуться життям, і... шукання правди. Тепер мої приятелі високо тримають голову, наказують, слухають на свою честь пісні і оплески, а я дряпаюсь по кручах, щоб назбирати темних шапочок і зварити собі їжу...

Нічого! Я зберіг зате скарб, який багатьма загублено: ненайману і непродану душу. Зрансню, мало не мертву, що вже не відчувала пахощів життя, я приніс її на скитальщину і ось тепер вона посміхається над кручами і відчуває пахучі подихи: тонкі, майже невлвовимі, і ніжні, як поцілунок незайманности.

ПОВЕРНЕННЯ КОМАНДИРА

Відтоді, як одгреміли останні вибухи змагань і поламана крива шабляюка лишилась іржавіти десь у лісах Житомирщини, заховався Дем'янчук за числа... У далекій від домівки місцевості, назвавшись полоненим з Німеччини, волинським уродженцем, найнявся в червону господарчу установу і почав працювати.

Що ж, бичем обуха не переб'єш. Геть думки, які ятрять рану, геть любов, прищеплену з дитячих років. Над головою те ж саме синє українське небо, а внизу луки і ліси, і поля неозорі, родючі...

Не думати! Бути, як усі!

З ранку до вечора перед очима — числа. Вправні, як у музиканта, пальці літають по рахівниці, а папір приймає наслідки обчислень. Рівні, рівні рядочки — трьохзначні, п'ятизначні, семи... Тоді все росло, як на дрижджах: організації, установи, а найбільше — ціни. Лягла людина спати з трьома сотками в кишені і з надією купити завтра два буханці хліба. А завтра буханець уже коштує чотирьохрихт. Добре, що були знайомі по селах, підтримували Дем'янчука, не давали простягти ноги,

До речі, про ноги. Дививсь, дививсь на них Дем'янчуків кум, Кость Лобода, та й каже:

— Слухай, братчику, а ти до зими якраз будеш босий. Отож у мене під повіттю стоїть бочка на колесах, денікінці з переляку лишили. Бочці ціна - гріш, а колеса добрі, ошиновані, з залізною віссю. Сьогодні я їх здійму, а завтра поїдемо на ярмарок та, може, виміняємо тобі чоботи.

І виміняли. Власне, продали колеса за двадцять сім мільйонів рублів, і стільки ж коштувала пара юхтових чобіг.

Числа, числа... Вони якось втихомирювали душу, присипляли її. Може ви помітили, що люди, які мають справу з числами, здебільша не балакучі. І це добре. Бо вирости вуха на стінах і навіть на вербах уздовж шляху, а шлях далі тюрми не йде.

Заметені сліди вояка на великих просторах українських. Передав через треті руки лист батькам, сповістив, що живе, тільки ніколи не зможе показатись. Знав: батьки зрозуміють.

Числа, числа... А дні йдуть. Двадцять сім років сповнилось, і тоді привіз із села молоденьку просту дівчину, таємно повінчався з нею в комірчині, де доживав віку вигнаний владою з парафії священник, і продовжував так само рахувати. Добрий чоловік, дбайливий, тільки мовчазний.

— Василю, чи ти мав батьків? — питала жінка.

— Мав, люба. І братів мав, і сестер...

— Де ж вони?

— Всі загинули. У фронтовій смузі жили.

— А ти? Чи довго був у полоні? Повернувся й нікого не відшукав? Чому покинув свою Волинь?

І розповідає Дем'янчук молодій дружині казки... Він уміє розповісти, якщо захоче. Навіть плакала дружина після тих оповідань. А він виходив на ганок, дививсь у далечинь і сумно посміхався.

Не те б він розповів, коли б було можна. Він би згадав бої одчайдушні під Бахмачем, остерські ліси, де відсиджувався після поразки, славний рейд на підступи до Золотоверхого... Він би розповів, що за його голову червоні комісари обіцяли сто пудів борошна і двадцять пудів цукру тоді, коли фунт цукру дорівнював двом фунтам сала... Ще й тепер, певне, шукають грізного командира Галайду. Та Галайди немає. Є скромний, працьовитий бухгалтер Дем'янчук і — все.

Сказати жінці? Ні, це неможливо. Он як слідкують, нишпорять, залазять навіть у родину. Паскудному малому шпигові Павлику Морозову поставили монумент за те, що віддав на муки й смерть рідного батька.

І Дем'янчук уже батько. У нього двоє си-

нів, що разом мають п'ять років. Виростуть сини й ніколи ні про що не довідаються. Ніколи!

Числа, числа... Розплющує світові ранок очі, а ніч закриває. Наче повільно, наче нема краю тим ранкам і ночам, та міняються календарі на стіні, у безвість стригають страшні червоні роки.

Десятки людей, що з ними працював мовчазний бухгалтер, зникли в невідомому, то пак дуже відомому напрямі північному, інших уже й кістки зітліли, а він, мов той дуб, сидить непорушно й рахує... Рівні, рівні рядочки чисел — заслона від чужих очей і від власного болю.

Аж ось ударила війна. Старший син невдовзі пішов рятувати батьківщину, менший, шістнадцятилітній, лишився дома. Діждались німців, прожили рік під новим фюрером, і раптом зник бухгалтер Дем'янчук. Плакала жінка, шукала чоловіка в тюрмі, в околицьніх селах, просила помочі поліції. Даремно!

А тимчасом ішли місяці і з сусіднього повіту докотилась загадкова чутка: великий партизанський загін, що ховається у лісах, полохає німецькі гарнізони й кличе на боротьбу проти обох фюрерів — берлінського й московського.

Ах, яке відношення має це до старого бухгалтера Дем'янчука? Мабуть, його забили, ко-

ли йшов у село міняти на хліб хатні речі.

Тривожні ж чутки негавали. У місті проголосили стан облоги, збільшили нічну охорону, і все таки не допомгло.

Якоїсь ночі з чотирьох боків знялася стрілянина. Повз вікна, хрупучи, летіли німецькі авта й мотоцикли. Бігла врозтіч поліція.

Коли трохи стихло, Дем'янчуків юнак годинами дістався до знайомих.

— Що то є?

— Галайда! — відповіли знайомі. — Хіба не знаєш?

— Який Галайда? Повстанець?

— Так. Командир полку Української Повстанської Армії. Покищо б'є німців, а потім битиме червоних.

Молодий Дем'янчук тою ж дорогою повернувся додому, щоб розповісти новину матері. Уже поставив ногу на ганок і раптом похолов. Коло дверей стояла постать у військовому, з автоматом на плечі.

— Це ти, Грицю?

— Я... Тато?

— А то хто ж. Бач, разом заходимо...

Дем'янчук привітався з жінкою і з сином.

— Турбувались? — спитав. І посміхнувся якось по-іншому, ясно, але хитро посміхнувся.

Ні, не пізнають батька дружина й син. Чи це ж він, завжди тихий, мовчазний, трохи вже зігнутий роками? На плечах німецький

офіцерський однострій, пістоль біля паска, в руці автомат. На голові сіра шапка козацька.

— Мої дорогі, — каже він. — Я все життя ховався, але — досить. Настав час, чи не настав, я спробую, чверть віку чекав на це. А тепер збирайтесь зі мною.

— Куди, Василю? — спитала жінка.

— Туди, де тебе не знайдуть. Ось, мої хлопці трохи поскубуть німецькі запаси і — вийо!

Раптом хтось загатив у двері й крізь них просунулась чубата голова в "пілотці".

— Батьку Галайда, за п'ятнадцять хвилин будуть коні.

— Добре. Чекаю.

Тоді син підхопився з місця.

— Тату! Ти Галайда?

— Не тільки я, але й ти. Дем'янчук існував у фальшивих паперах...

ВІРА

Дві коси, два золоті перевесла лежать на її грудях, кучеряве пасмо спадає на чоло, а в западинах, як сірі пташенята, — глибокі розумні очі.

В її метричній довідці записано: Рік народження 1922, ім'я і прізвище — Невіра Шкурат.

Сімнадцять років тому, у міському клубі, відбувались урочисті "звіздини". Батько і мати з немовлям на руках сиділи за столом президії, голова по черзі надавав присутнім слово.

Першим промовляв ватажок партії. Він згадав про релігійний забобон хрищення, проте, що священник наражає дитину на небезпеку захворіти, занурюючи в купіль з неміряною температурою води...

Хтось із залі запитав: чи не застудився, бува, ватажок підчас хрищення і як він це пережив?

Запитання викликало веселий рух, бо промовцеві аж ніяк не можна було поскаржитись на своє здоров'я. Проте, голова знову скерував хід зборів на поважну стежку, і поряд далі не порушувався.

У кінці підвівся батько і запевнив при-

сутніх, що він виховає дитину в новому дусі, вільному від релігійного туману, і на доказ того іменує доньку Невірою.

Батька нагородили оплесками, відзначили високу політичну свідомість подружжя Шкуратів, видали цінні подарунки.

Бігли роки. Дівчинка росла здоровою і розумною, добре вчилась, але від тринадцяти років несподівано проявила характер. Вона сказала батькам:

— У моїй метриці помилка. Такого імени нема. Мене звуть Віра.

Батько спробував наставити на розум доньку та дістав відсіч:

— Я ж тобі, тату, не кажу, щоб ти з Івана обернувся на Неївана...

У кого воно вдалося? Аж дивно. Здається, ніхто їй такого не розповідав, а вона питає у матері:

— Мамо, Христос заповідав любити свого ближнього. А чому у нас не люблять ближніх?

Або:

— Чому на Україні говорять російською мовою? Адже у нас є своя...

Віра багато читала. Вона просто трусила-ся за книжками, шукала в них відповіді на свою дитячу цікавість. Вона приносила книжки дуже давні, пожовклі від часу і ніколи не лишала їх на очах у батьків, хоронила десь у

своїй кімнаті, в скринці під замком, користуючись принципом “невтручання” дорослих у її справи.

У день, коли їй сповнилось чотирнадцять років, вона зайшла до старого священика, що жив на спокої, в далекій міській околиці, і попросила:

— Охристіть, мене, отче...

Священик здивувався.

— А чия ти, дитино?

Віра назвала своє прізвище.

— Ти донька судді?

— Так...

— А чи знають батьки про твоє бажання?

— Ні. Їм це знати непотрібно.

Священик спочатку вагався, боячись провакації, але дівчина так гаряче просила, запевняючи в цілковитій таємниці, що відмовити було не можна. Отже, в чотирнадцять років закріпили за нею християнське ім'я.

І знову йшов час. Падали у безвість краплини днів, сукалася нитка життя, рвучись на вузлах, що звуться смертю. Ой, скільки тої смерти пройшло містами гомінкими, селами тихими. Не від хвороб, не від старости, а від злого людського хотіння.

— Чому ти сумна, дитино? — питалася мати у Віри. — Слова від тебе не почувеш. Чи не вистачає їсти та пити? Чи нема в тебе доброго вбрання? Чому ти така?

Віра хитала головою.

— Не скажу, мамо. Не можу я цього сказати, краще й не питайте.

Радилася мати з батьком:

— Хто зна. Дівчині сімнадцять років. Може б заміж пора?

Та батько сміявся.

— Вигадуєш. Вона ж весь час над книжками, любить науку. І щоб я єдину доньку випхав за якогось йолопа, лишив без освіти? Ось незабаром поїде в столицю, вступить в інститут, то й хмара з неї зійде.

Віра виїздила восени, коли вже почали жовтіти клени, і туман став довше затримуватись над річковим плесом. Чи шкода було їй тих милих краєвидів, вулиць ходжених-переходжених, зрештою, добрих до неї батьків?

Мовчала Віра. І прощальний погляд, і поцілунок її були холодними, тільки якось нервовіше тріпнула золотими косами.

— Пиши, доню! (Це мати). — Пиши частіш. Чуєш?

— Добре.

І поїхала з візником на станцію, не озирнувшись.

Того вечора батько пізно прийшов із суду.

— А ти знаєш, — сказав дружині, — трапилася неприємність. Загубився речовий доказ у справі Логвиненка, — його лист до товариша, де він ляв владу. Намітив передати

слідчому в особливих справах, а довелося відпустити на поруки, та й справу, мабуть, припиню, бо нема підстав.

Дружина промовчала.

— Старіюсь, певне, — продовжував чоловік по павзі. — Це не перший випадок, я тільки не казав. І завжди гублю щось важливе, на чому побудовано справу. Коли б дізнались, вигнали б мене.

— А ти не хвилюйся, — заспокоїла дружина. — Обійдеться.

І в той же час виринув з-під намулу забуття один випадок. Колись вона несподівано зайшла в кімнату доньки й побачила, як та щось палила над свічкою. Це було рік тому. Мати, правда, нічого не спитала, але Віра почервоніла, як буряк.

Так. Тепер зрозуміло. Хоч мати ніколи нізачо не скаже чоловікові. Чудний він. І живуть разом уже давно, і дітей від нього мала, (двоє вмерло) і постарілися обое, а от досі не збагне. Лагідний і суворий. Не кричить, не лається, не п'є навіть, а від закону не відступить, від того свого судового закону. Справедливий. Жодного разу не взяв хабаря, хоч і часто пропонували. Злостився. Гнав у шию. А все ж таки багато через нього пролилося сліз і... крові. Іменем закону. Підписав вирок і забув уже. Сміється, бавиться з дитиною. А там, у загратованому кам'яному міш-

ку тяжко мучиться людина, що мусить викреслити з життя п'ять, десять, п'ятнадцять років, або ж і все життя за коротку мить. Іменем закону . . .

Пробувала мати почати колись таку розмову:

— Іване, тобі не здається, що не все гаразд у нас . . . Люди настрашені, як ніколи, мовчать, тяжко добувають собі шматок хліба. Чи так було раніше, Іване?

Глянув, посміхнувся вибачливо, як до малої або темної, відповів:

— Нове життя будуюмо. Діти краще побачать, а ми якось . . . Усе йде так, як мусить.

Більше не говорила про це, тільки про хатні справи. Вірить бо і не зневірюється, тверде має серце. Дитину свою, проте, любив дуже. Майже ніколи без гостинця не приходив і замість Невірки Вірою називав після тої її категоричної заяви.

Поїхала Віра, і нервується сьогодні батько, бач, про пропажу розказує, чого ще ніколи не було. Пообіцяв колись: сина в мене нема, то я ж її в люди виведу, високим політичним діячем зроблю. І сидів із нею вчорами, вклав премудрість у юну голову, навчав своїм ідеям.

І правда, доброю піонеркою і доброю комсомолкою була Віра Шкурат. Точна, працююча, невтомна. І в школі, і в клубі, і на село

з охотою виїздила для якоїсь культурної допомоги. Пропонували їй стати секретарем, тобто керівником комсомолу міста (в сімнадцять років!), та відмовилась.

— Ні, ні, яке там секретарство, мені ще вчитися треба.

Поїхала. Як порожньо стало в просторій господі судді. Ох, як порожньо!

І сьогодні суддя, ніяково посміхаючись, попросив дружину сходити в крамницю (бо самому незручно) і купити горілки.

— Чи занедужав?

— Та . . . холодить щось. Сходи, будь ласка.

Випив дві чарки підряд, покривився і випив третю, дивно порушуючи свою традицію. А потім пішов спати.

День чіплявся за день, як гачок за гачок. До вечора сидів Шкурат у суді, писав, писав, виправдовував і засуджував, до вечора нудилася безробіттям мати, бо яка в тому місті праця, крім базару та кухні?

Колісь у селі було не так. Там дня давай та й давай. Сумує мати. Нема втіхи, далеко десь дитина. І чекає мати щодня на дзвінок листоніші.

— Тільки газети? Листів нема?

Зате, яка була радість, коли побачить сьогоного конверта — улюблений колір Віри. Жде не діждеться чоловіка, бо сама таки погано

розбирає писане.. Зустрічає на вулиці, і вже здалека розуміє суворий Шкурат, у чому справа.

А листи були здебільша коротенькі, хоч і теплі. Віра повідомляла про свої успіхи в навчанні, про те, що вона має добрих друзів, культурні розваги, просила не турбуватись за неї.

Подружжя Шкуратів оживало, наче молодшало після цих листів. Ходили в театр, або ж кудись до знайомих, і мовчазний суддя дивував дружину веселими дотепами.

— Буде з Вірки толк, буде! — казав він уже вдома. — Розумна, вперта, свого досягне.

Та одного дня, щось через півроку після від'їзду доньки, повернувся батько з суду за годину, як пішов, повернувся стурбований і — до дружини:

— Іду в столицю. Приготуй щось на дорогу.

Дружина злякалася.

— Чому так нагло? Може щось із Вірою? Чи здорова?

— Ні, ні, це в службових справах.

Не розпитувала жінка, бо не втручалася ніколи в ті справи.

— Швидко повернешся?

— Та швидко. Днів за три.

І поїхав. Не на три дні, а на тиждень. Уже

й з установи приходили питати, чи не писав, бува.

Повернувся вночі, зайшов до кімнати не роздягаючись, сів на стілець і... заплакав.

— Ой, Іване, кажи, не муч! — скрикнула дружина. — Нема Віри? Так?

— Нема! — прошепотів Шкурат.

Билася в сльозах мати, билася з годину, і нікому було її заспокоїти, бо наче закам'янів суддя, байдуже дивився перед себе, не в силі здолати власного болю.

Нема Віри. Лишився тільки в батька в портфелі протокол слідчого, і там було написано ось що:

“Віра Шкурат, вісімнадцяти років, належала до організації українців-державників, що складалася, переважно, з студентської молоді. Розповсюджувала нелегальні листівки з закликом боротись проти чужої влади, як боролись колись предки. Вгорі листівок було гасло: “За віру, за батьківщину”. Листівки знаходили на багатьох заводах, а також по селах, у колгоспників. Під час арешту, збоку членів організації був виявлений збройний спротив: тяжко поранено двох працівників органу безпеки. Віра Шкурат позбавила себе життя, вистрибнувши з вікна четвертого поверху”.

Р О З Л У К А

Ще лишався один перегін, шось із вісім кілометрів до кінцевої станції, але Петро вискочив з вагона й подався пішки через поле. Нащо він це зробив? Замість п'ятнадцяти хвилин, тепер його віддалює од домівки добра година, та й ноги доведеться натрудити... А, проте, стримати свого пориву Петро не міг. Голова йому палала вогнем, а на місці серпя наче хтось прив'язав важкий залізний молог — так воно гулає.

Давно, ой, давно вже готувався Петро до зустрічі з краєм. Ще там, у смертельному диму, в одчайдушних атаках уявляв собі рідні тини, батьківську хату і стежку вгору, на другий бік села, де жила його Ганя... Його? Хто ж це міг ствердити або заперечити? Не місяці, а роки пробігли від тієї хвилини, коли востаннє пригорнув до грудей свою наречену і рушив у невідоме. Поніс її прощальні сльози разом із материним благословенням, поніс так, як чудодійний талісман, що береже від усякої небезпеки.

Власне, Петро досі не вірить, що скінчилося химерне минуле. Це — чудо. Чудо, що кулі, скеровані в нього, трапляли мимо. Чудо —

цей поворот не крадькома, зі страхом, а відкрито, як належить господареві.

Скінчилось! Учорашні володарі, жорстокі гнобителі подались геть далеко за межі краю, а на цих межах гордий Володимирів Тризуб, як пересторога і нещадна разюча сила.

Сонце низенько,
Вечір близенько...

Боже мій! Відродилася здушена за горлянку стара мрійна пісня. Певне, її співає он те дівча, що нахиляється з серпом до стиглої пшениці, хоч поблизу ще кілька жінок, і всі вони нахиляються, всі блискають серпами. Ось поставали, прикрили долонями очі, дивляться на шлях. Хто ж то йде? — думають. Чи не з нашого села? Ні, це чужий, інакше б підійшов, привітався...

Петро знає: тут було поле сусідньої Ліщинівки, і, звичайно, його повернули ліщинівцям.

— По-ма-гай Бі-іг! — кричить Петро.

— Дя-ку-е-мо! А заверни-но сюди!

Петро показує на сонце і на дорогу перед собою, це значить, що він не має часу.

Ой, шкода! Сільський люд дуже допитливий. Мабуть, і не заснуть одразу, думатимуть: який же то вояк пішки поспішав у Терни, чому пішки, хіба не ходять поїзди або автомашини? Напевне завтра пошлють когось на розвідку і таки узнають.

А Петро крокує. Він весь у думках, і йому байдуже, що за плечима відчутна вага — повний-повніський наплечник, а ще ж нерозлучний друг-автомат.

На цьому місці, коло старої, ще з дитинства відомої груші, рівно половина шляху. Вже вилізли з-за горба тернівські димарі, кілька кроків — і покажеться все село.

Гуп-гуп-гуп! Серце готове перейти на третю швидкість... Дурне серце, розм'якло, як віхоть у лазні, аж господар почав на нього сердитись: "Ну й вояк! Баба сентиментальна!"

Ні, Петро був добрий вояк. Його тіло вкрите рубцями, він не шкодував ні себе, ні ворога. Тільки в кожного є своє дошкульне місце, і ось...

Тепер розбіжність: куди податись? Якщо цією бічною стежкою, він просто втрапить до свого городу. Якщо не звертати, а йти шляхом, цей шлях приведе його під вікна Гані. Як тяжко вибирати!

Петро, може, хвилин з п'ять стояв на роздоріжжі, вагався, аж раптом виринули в його пам'яті слова Євангелії: "... тоді лишить чоловік батька свого й матір свою і приліпиться до жінки своєї..."

Так. Нікуди не звертати!

І від того, що рішення склалося остаточне, Петрові полегшало, навіть серце почало битися рівніше.

Він думав тепер лише про Ганю. Їй уже пішов двадцятьп'ятий рік. Яка вона? Чи змінилась? Може хтось прищепив їй інші погляди, стер ту рису, що їх еднала поза фізичним уподобанням. Може це бути? А чому ж ні? — відповідав сам собі Петро. Скільки людей гинуло з обох боків, борячись за свої переконання.

Петрові пригадався один епізод: вони захопили ворожу санітарну групу і в тій групі молоденьку лікарку. Так та лікарка мало не потруїла весь їхній загін. Її судили військовим судом і розстріляли на зорі життя, таку гарну, як квітка. І головне, що вона була не чужої нації.

Петрові аж тепер вчуваються ті горді останні слова: "Ви не брати мені. Я вас ненавиджу!"

Ну, що ж. Смішно було б вимагати від людей однакових поглядів. Петро навчився нічому не дивуватися, а сприймати життя таким, як воно є. І все ж таки йому було б неказано боляче, коли б він помилився в Гані. Він вірив. Він носив глибоко в душі ту віру, і вона рятувала його від багатьох спокус...

Ось Петро вже на околиці рідного села. Люди не пізнають салдата, а він пізнає майже всіх, тільки йому нема часу зупинитись і починати розмову. Це — потім.

Перед очима зелені обіконниці, солом'я-

на, заросла мохом, покрівля. Серце знов переходить на третю швидкість... Петро аж при-тулився до шули, бо, здалося, ось-ось упаде.

Тихо відчинив фіртку і широко розплющеними очима обдивився подвір'я.

Дивно, що ніхто не виходить назустріч. Хіба не бачили з вікна?

Не стукаючи, Петро ввійшов у хату. На лаві сиділа й перебирала квасолю Ганіна мати.

— Добридень! — привітався Петро.

Стара байдуже глянула на салдата, ма-буть, звикла до салдатських візитів у часі війни, і відповіла:

— Добридень.

— Ви мене не пізнаєте?

— А чому не пізнаю? Ще, Богу дякувати, очі бачать. Одвоювався?

— Так...

Петро нічого не розуміє. Невже це та лагідна, весела, гостинна тітка Демидиха, що називала його сином, ставилась, як до рідного. Певне, скоїлось якесь лихо...

— Ганя жива? — зблідши, запитав Петро.

— Жива.

— Де ж вона?

— Поїхала до міста.

— Може замужем?

— Ні, не замужем. Завтра повернеться.

Петро вже відкрив рота, хотів спитати, що значить цей байдужий, неприязний тон, аж

раптом до хати вбігла дівчина років вісімнадцяти, почала щось говорити і спинилась, вдивляючись в незнайомого вояка. Якись риси нагадували в ній Ганю, але разом з тим вона була зовсім іншою. Петро спостеріг, як в старій наче проясніли зморшки і ледь помітна усмішка ворухнула смутні вуста. А дівчина, стямившись, кинулась Петрові на шию.

— Петрусю! Ти живий! І вже забув малу Марійку? Чому ж ти не скинеш свого наплечника?

— У нього є рідня, — холодно зауважила мати. — Він певне зайшов по дорозі, зі станції.

— А хоч би й рідня! — залерикувато вигукнула Марійка. — То він не може в нас півгодини посидіти?

І вона вже стягала з Петрової спини наплечника, вішала на цвяшка автомат і кашкет.

Петро ще не обміркував — лишитися, чи ні, а Марійка вже лила йому на руки холодну воду і, сміючись, нагинала над балією його голову.

— Так, так, — підбадьорювала вона, — не бійся води, ач, скільки порохів приніс на шиї...

І, як малій дитині, витирала чистим рушником шию, голову, руки, розчесала чуба і посадила коло столу.

За кілька хвилин перед Петром парував

борці, а око дражила пузатенька пляшка з білою рідиною.

— Це самогон, — пояснила Марійка, — шій, з дороги можна.

Тепер Петро почув себе, як дома.

— То я сам їстиму?

— Можу нагодувати, якщо сам не вмієш, — засміялась Марійка. — Ми вже по обіді.

Вона неначе навмисно не давала Петрові змоги говорити, розпитувати. Частувала і щебетала за двох.

Трохи підпилий, Петро подякував за гостину й підвівся.

— Ну, я вже, мабуть, піду...

— Авжеж, — сказала стара, — твої ще не знають, що ти повернувся.

Марійка хотіла затримати Петра надовше, але мати якось дивно глянула на неї й заспокоїла:

— Прийде ще, коли захоче...

Тільки й усього. Ані запросин, ані слова про старшу доньку, наче не було її в родині. І як він може не захотіти?!...

— Марійко, — відважився спитати Петро, — Ганя про мене згадувала?

— Згадувала...

І замовкла, немов для неї ці запити такі ж небажані, як і для матері.

Прикро. Але Петро стримує себе. Роки скитання були для нього доброю школою. Він

навчився, бодай при людях, лишатись спокійним, тим більше, що нема таємниці, яку, врешті, не було б розв'язано.

Ідучи вулицею в напрямі домівки, Петро несподівано зустрів свого діда — сивого аж до зелені Потапа Гамалію, і схотів пожартувати.

— Здорові були, діду!

— Будь здоровий...

— А чи ви мені не скажете, де Гамалієва хата?

— Гамалієва? Нащо тобі?

— Маю там друзяку, Петра...

Дід поплямків губами і махнув рукою.

— Ото, згадав. Петра, мабуть, сім років не чутно.

— А батько його живий?

— Живий. Усі живі, дякувати Богу, тільки Петрові не судилось, — із сумом відповів дід.

Тоді Петро не витримав.

— А придивіться-но краще до мене...

Дід наблизився майже грудьми до грудей і ойкнув:

— Боже мій! Та це ж ти!

— Я, дідуню, без усякого фальшу я. Отже, і мені судилося жити.

Дід наче помолодшав.

— Ходім, ходім скорше. Ну й радости ж буде — дід онука приведе...

Старий Потап, попихаючись палицею, підтюпцем побіг уперед, відчинив широко ворота і закричав на весь двір:

— Лисавето! Приймай покійника!

Мати, що поралась під повіттю, зацімліла.

— Якого покійника, тату?

— Свого! Он чимчикує з ружжем, живий — здоровий.

Петро довго цілував матір, а вона від переповненої душі голосила над ним, як над мертвим. Дід аж розсердився.

— Чи ти не той? Тямиш що-небудь? Готуй їсти, пити, а не дурні ваші баб'ячі сльози. Де Михайло?

— У клуні, складає жито.

— Ну, то я покличу. Іди вже, Петрику, до хати, цур їм, тим сльозам.

За якісь десять хвилин прийшов батько. Він урочисто привітався з сином, сказав: — Ну, Богу дякувати, і одразу почав діставати з полині чарки.

Петрові незручно було признатись, що він, власне, вже порядно пообідав. — “Якось витримаю!” — подумав він.

А мати поралась коло їжі. На столі вже стояла риба, нарізана грубими “домашніми” кусками солонина, помідори, огірки. На припічку дожидав черги улюблений пахучий борщ, а в мисці умлівали вареники.

— Може помиєшся, Петре? — запитала мати.

— Ні, мамо, я вже мився... дорогою.

Тимчасом до хати сходилися гості: одна й друга заміжні сестри з чоловіками, старший брат, що жив на виділі, дядько Пилип, тітка Парася. Не було тільки середнього брата — інженера, що працював у далекому місті і приїздив іноді відпочивати в село.

Всі щиро раділи з Петрового повороту, розпитували про життя на чужині, навперебій оповідали про місцеві новини. П'яненький дідуся Потап перехилився з чаркою до онука:

— Дай я тебе поцілую зараз, бо на вулиці розгубився й не привітав. А щоб ти здоровий був! Де, питає в мене, Гамалієва хата?

Дід сміється, і всі сміються разом з ним, щиро, розгонисто, як дітваки. Така вже природа наших людей. Наче й не переживали вони довгі роки страшного гніту, наче нікого не вивозили на Сибір, не сиротили, не плювали в обличчя кати-іроди.

— Що було — було, — каже Гамалій-батько. — Бодай би не верталось довіку!

А Гамалій-дід додав ще й приповідку:

— Хотіла жаба вола з'їсти та й луснула. На добре здоров'я, пивши!

Гості вже веселі, галасливі, самогон Гамалієвого виробу розбурхає хоч кого.

Про всіх переговорили: і про сватів із ку-

мама, і про женихів з нареченими, згадували зовсім чужих людей, а про Петрову Ганю не згадав ніхто. Наче змовились.

Трохи ще посиділи, поспівали й розійшлися, мовляв, треба воякові дати спочинок.

Ні, Петро спочивати не збирається.

— Насте, — покликав він молодшу сестру, з якою був колись у всьому одвертий, — а ну вийдім на хвилинку в садок...

І одразу поставив запит руба:

— Слухай, може ти мені щось розкажеш про Ганю? Чи ви мовчите навмисне?

Настя торкнула Петра за руку.

— Краще, Петрусю, ти про тую Ганю забудь. Я б навіть тобі й бачити її не радила.

— А чому ж це? — скрикнув Петро вражено.

Тоді Настя швидко-швидко почала розповідати, як Ганя вже два роки тому стала гуляючою.

— Ідуть, наче в той дім, розумієш? Потім вона десь заразилась. Кажуть, ще й досі їздить до міста, лікується. Їм хлопці вимазали льогтем ворота, то вони пофарбували їх учорне...

Петро, стиснувши зуби, слухав цю розповідь. Он як!

— А Марійка? — запитав він притишено, — сестра її, так само?

— Не знаю, — відповіла Настя, — про що

не знаю, не буду й говорити.

Тоді Петро розреготався. Він аж сів на траву, і плечі йому підстрибували від нестримного сміху.

— Що ти? — перелякалася Настя. Може принести тобі води?

— Ні, ні, яка там вода? Це я подумав про інше. Йди вже собі, сестро.

І Петро, лишившись сам, згадував: “Ой, скільки було тої спокуси! Які дівчата - чужинки з багатим посагом — із садибою, з грішми вішались на шию. Та Петро пам'ятав про Ганю. У найкритичніші моменти, коли вже готовий був прийняти солодкий дарунок, виринали зелені обіконниці, а за ними, в чистій хатині, його чиста мрія...” Ха-ха-ха!

“Вона врятовувала. Вона не дозволяла розмінюватись на дрібний гріш і вимагала бергти себе”.

“Навіть тоді, коли йшло про легкий, хвилиний зв'язок без зобов'язань.” Ха-ха-ха!

Ну, до біса! Життя мусить бути гарним, Петро заслужив на це, і, звичайно ж, його не зломлять якісь грікі несподіванки.

Другого дня він уже з насолодою вимахував косою, допомагав батькові, категорично відмовившись від пропонованого кількаденного відпочинку.

Гарно, гарно серед степу!

Глянь на південь, північ, схід.

Мені сонце косу клеплє,

І мантачку золотить...

Добра пісня. Деякі старі пісні можна лишити. Відкинути тільки холуйський хвостик на честь розвінчаних богів і — житиме.

Петро оглядає тепер уже справді власні селянські лани і радіє. Скільки галасу було раніше коло цього збирання! Скільки псували коштів на агітацію, а тепер ось жадної агітації і поля прибираються вчасно, ретельно, неопорівняно краще, як тоді, коли штовхали в плечі.

Гамалій-батько задоволено посміхався, спостерігаючи Петрову спритність. Посміхався і непокоївся: Зіб'є разом хоту, а тоді знов — споминай, як називали... І обережно, здаля, почав старий розмову про майбутнє:

— Нема вже в мене тієї сили, Петре...

— Нічого, тату, впораємось.

— Коли б удвох, то звичайно...

— А хіба ж я лежатиму?

— Не лежатимеш, а може знову підеш кудись у світ...

— Ні! — твердо сказав Петро. — Досить з мене чужого світу, маю, Богу дякувати, свій.

Старий мало не підстрибнув з радощів. Він тільки того й хотів. О, тепер хоч на схилі життя він матиме спокій, передасть господарство в надійні руки, в синові руки, а сам буде лиш допомагати.

Трохи дивно, правда, що Петро заводить

нові порядки. В перші ж дні ретельно позгребав у дворі хмиз, склав у купу, а потім привіз дрібних камінчиків з піском і прибрав двір, наче перед святом. Далі, напроти вікон почав робити якісь визерункові грядки... І підковою, і місяцем, і серцем... Та ще кожному старанно обгородив рівною цеглою. Мабуть, так — зараницею...

— Будемо, тату, копати в дворі колодязь, — вирішив сьогодні Петро.

І те непогано. Вода, до річі, не на великій глибині. Чому ж не полегшити матері її щоденних тупцювань?

Горить, як кажуть, праця в Петрових руках, на місці не може всидіти, все за щось хапається. І не збагнув пригашені віком батьки, що не лише від доброї волі те хапання. Петро шукає забуття. Не легко вирвати з корінням образ ясний, мрії солодкі... Ганя мала перейти в Петрову хату, бути в ній невісткою, господинею. Ех, Ганю!

Не раз тягнуло Петра відвідати протилежну околицю, переконавшись на власні очі, на власні вуха, що люди не брешуть, і... він не міг. Замість дівчини вітати повію? Замість жагучих обіймів холодно простягти руку? А може ще й хворобу перейняти? Сестра Настя не знає, але інші недобре говорять і про Марійку. Що ж, одного поля ягоди!

Пекучі вогні ненависти охоплювали Пе-

тра. Справді, ненависть таке ж сильне почуття, як і кохання. Тепер Петрові хотілось, щоб про Ганю розповідали тільки брудне й образливе, щоб не було в ній жодної риси, за яку можна похвалити... Зустрічаючи приятелів з Ганіного кутка, Петро незмінно цікавився:

— Ну, як там живе хвойда? Ще не здохла?

Він був би готовий плювати в те гарне обличчя, в очі, що їх порівнював із зірками, він би копнув чоботом цю гадину...

Вже місяць, як повернувся Петро, і ось нема йому спокою. Ходив щосуботи гуляти на колодки, до нього горнулися дівчата, яких він знав ще дітьми, дуже гарні дівчата, але, пустуючи з ними, Петро бачив "гадину". Вона немов затуляла йому світло. Ці колодки, і верби вздовж вулиць, і чужі ганки вночі були свідками "великого кохання", будь воно Богом прокляте!

І тому Петрові "тісно", важко розминутися зі спогадами, важко примиритись, що "та" дихає цим самим повітрям.

Петро пообіцяв батькові лишитись у селі на постійно, але, мабуть, своєї обіцянки не зможе додержати. Йому здавалося природнім викинути все з душі. Ні, це не так просто. Ось упорає господарство, приготує батьків на зиму, а сам — до міста, на службу.

Якось, ідучи в поле, Петро зустрів на око-

лиці Марійку, вклонився й хотів проминути, але та його спинила.

— Петрусю, ти й на мене сердися?

— Ні...

— То чому ж не хочеш сказати й слова?

Я ж тебе перша привітала після повороту. Може підвезеш?

— Сідай.

З хвилину помовчали. Потім Марійка нахилилась до Петра й півголосом запитала:

— Ти віриш тому, що кажуть?

— Звичайно, вірю.

— І про мене віриш?

— І про тебе вірю.

— Ну й ду-урний!

— Дякую...

— Ні, справді. Та й Ганя більш нещасна, як винна...

Тоді Петро розлютився.

— Слухай, адвокате, якщо ти хочеш помирити мене з любою нареченою, з твоєю сестрою, то це даремна праця. Я через ту "нещасну" не можу жити в селі. Тісно нам удвох, розумієш? Та ну вас ік...

І Петро несподівано для себе вигукнув завжди ним осуджувану, сороміцьку лайку.

Дівчину в мить наче здуло з воза. Петро схаменувся, спинив коні, покликав:

— Марійко!

Але Марійка йшла назад, не обертаючись.

— Марійко, вибач, вернись сюди...

Ні, не обернулась, наче не чула, ще й прискорила ходу.

Петро хвилинку подумав, а потім торкнув віжками коні. “Хай біжить, мені з нею не женихатись...” Але почував себе ніяково. Хто дав йому право ображати дівчину? Петро тепер майже переконаний, що відносно неї пущено сплетню. Як вона сказала: “Ну, й ду-урний!” Наче проспівала, щиро дивуючись з його дурости...

Петрове сумління дало тріщину. Власне, він надто вже піддався чуткам і зрадив своєму правилу — перевіряти все особисто. Не відпали б йому ноги, коли б він один-єдиний раз зайшов до Ганіної хати...

За тиждень це рішення в Петра скріпилося остаточно, і в суботу, коли почало сідати сонце, він, добре вбраний, на диво спокійний, прямував у другий кінець села.

В хаті була сама Марійка. Вона здивовано глянула на Петра і запитала:

— Ти прийшов просити вибачення?

— Так...

— Значить, ти не такий поганий, як я думала...

І, попереджуючи дальші Петрові запити, додала:

— Ганя позавчора виїхав, тобі є лист.

Відчувши раптову млость у серці, Петро розірвав конверта і прочитав:

“Любий Петрусю! Я знала, що ти все ж таки колись прийдеш, і наказала Марійці до того часу листа не віддавати. Вона мені розповіла про розмову з тобою, про те, що ти хочеш виїхати, бо тобі разом зі мною в селі тісно... Я тебе розумію, хоч шкода, що ти не знаєш усієї правди. Тоді б, може, я тобі тут, у материній хаті, не заважала... Писати про те все не маю сили. Не хочу, щоб ти після тяжких скитань знову кидав дім і батьків. Тепер черга на розлуку моя. Марійку ти образив даремно, вона чиста в усьому, і я б хотіла, щоб ти був їй, як раніше, за брата. Я їду працювати далеко звідси. Коли пошастить добре влаштуватись, заберу до себе маму й сестру, дошлю з них прикраси через мене. Прости мені. — Ганя”

Петро нахилив голову і довго мовчав. Потім попросив Марійку:

— Розкажи мені про все!

І Марійка розповіла історію правдоподібну і разом неймовірну, характерну тільки для недавнього безбожного, безсовісного часу.

Два роки тому Ганю уподобав якийсь високий урядовень. Він приїздив до них машиною, привозив різного смачного харчу, що його було годі дістати сільським людям, привозив цінні подарунки з убрання та взуття. Га-

ня категорично відкидала залицання, бо вірила, що повернеться Петро. Так сказала й тому негіднику. Тоді негідник почав переконувати Ганю, що Петра давно вже нема на світі і можна навіть довести це документально... Справді, одного дня Гаркуни з Ліщинівки одержали з-за кордону від свого Миколи листа, де той писав, що жив разом з Петром в таборі, і що він загинув підчас катастрофи на будівництві.

Гаркуниха приносила цього листа Гані, (бо Ганя знала руку Миколи) просила тільки нічого не говорити Петровим батькам, щоб їх не тривожити...

— Падлюка! — скрикнув, не витримавши, Петро.

— Слухай далі! — спинила його Марійка. Ганя довго плакала, а потім якось нам каже: Мені тепер байдуже — чорт чи диявол, піду заміж за того “вождя”. “Заміж” тоді був відомий. Привіз ліжку та пару стільців, улаштувався тут у маленькій кімнатці, де спала мама, і вже — чоловік. “Мені, — казав, — дуже подобається село. Поки літо, їздитиму машиною на службу, а восени перенесемось до міста разом”.

Минуло два місяці. Одного вечора цей наш “зять” не повернувся. Через три дні Ганя розшукала в місті його квартиру і довідалась, що він виїхав зовсім, кудись у інший край...

— Може в той край, куди тепер поїхала Ганя? ” іронічно запитав Петро.

— Ну й ду-урний! — співчуваюче відповіла Марійка. — А може ж той край тепер закордоном, га? Не перешкоджай краше. Скоро виявилось, що Ганя захворіла... З відчаю хотіла накласти на себе руки, аж тут раптом почалася війна, увірвалось безбожне царство і знову прийшла Гаркуниха та просила в Гані прощення за те, що, показавши лист, не призначалася в одному... Саме, листа синового вона одержала не через пошту, а від нашого “зятя”, і він їй загрозив тяжкою карою, якщо не виконає доручення. Їхній Микола повернувся з-за кордону раніше нелегально, був упізнаний якимсь юдою, потрапив до в'язниці, і його прізвище знайдене зараз у таємному списку розстріляних...

Петро скриготнув зубами. Марійка замовкла.

— Все?

— Майже. Ганя мало не збожеволіла після других відвідин Гаркунихи, плакала й сміялася цілий тиждень. Ми думали — не буде з неї людини. Потім очуняла й поїхала до міста лікуватись. Уже давно цілком позбулася хвороби, лікар сказав: може одружитись і матиме здорових дітей.

Петро підвівся з місця й погладив голову Марійки, а вона, по дитячому, схлипнула.

— Ти не вірив, що ми нещасні, цурався нас...

І прийшла друга розлука. Вже не муляли Петрові спогади, навпаки, він спокійно аналізував минуле.

Часто навідував він тепер хату Демидихи, викликаючи посмішки в приятелів, та не звертав на це уваги.

— Давайте, тьотю, я вам допоможу, — казав Петро, — тяжко вам, самій...

І він рубав дрова, лагодив повітку, корчував на городі пні. Стара спочатку тривожилась цією увагою, а потім звикла й лише повторювала:

— Дай Боже тобі здоров'я, Петрику, хо-роший ти...

І зітхала над нездійсненими матерніми сподіваннями.

А на колодках, говорячи мовою пропаганди, за Петра “йшла боротьба”. Дівчата ревнували його між собою, найбільше ж до тої лайдачки, Ганіної сестри. Ну, чому він туди ходить? Що він там забув? Петрова мати теж якось поікавилась:

— Кажуть, Петрику, ти від тої хати не одцурався... Дивись, сину, щоб не каються вдруге.

— Та я, мамо, нічого не думаю.

— Це справа твоя. Я тобі добра хочу, а ти можеш думати про що завгодно,

У Петра чудовий настрій. Всьому дає лад, працює жартуючи, а ввечері, якщо нікуди не йде, пише листи або просить матір:

— Мамо, навчій мене якоїсь давньої, давньої пісні...

Мати, сміючись, відмовляється.

— Та що ти! Минули мої пісні.

А потім таки не втерпить. Підіпре рукою зморщену شوку, і тоненьким голосом виводить:

Ой, в полі могила
З вітром говорила:
Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла...

І дід, і батько залюбки слухають цю пісню. Ой, не терпіли вони тих “орлів сизокрилик”, які летіли з-за гір та все на наші отари... Орли й шуліки любили кров. А діди люблять свіжу воду, що додає сил до праці, люблять шматочок свого поля і п'ятеро вуликів у садку, за якими доглядають, немов за дітьми. Не хочуть старі люди того “прогресу”, що за передминулої війни зніс бомбами півкраю. Бодай би не вертався “прогрес”!

...Щоб я не чорніла,
Щоб я не марніла,
Щоб по мені трава росла
Та ще й гомоніла...

Тоненько, тихенько співає мати. Дід і батько пихкають люльками, а Петро не курить, поклав голову на стіл і думає свою думу...

Він таки розвинувся в тих скитаннях. Іншими очима дивиться на людей, знає ціну рекламі й справжній якості, навчився бачити дно в колодязі чужої душі. Даремно він ненавидів Ганю. Хай тріснуло їхнє єднання, хай вони розлучились тепер назавжди, але чи не Ганя була майже головною причиною того, що його не спокусили вигоди на чужині, і він дочекався волі свого краю. Зрештою треба бути милосердним до всіх, крім гнобителів батьківщини...

Мати взялася смажити яечню на вечерю. Мати ще досі по-дитячому радіє кухоньці, яку привіз Петро. Лямпку, правда, вони мали й раніше, а ось про таке добро, щоб на ньому без вогню й без диму кипіла страва, досі не знали. А діди ще й прикурюють, економлять сірники.

— Тату, — каже Петро, — навесні перебуємо хату, добре?

— Та коли б матеріял...

— Матеріял буде. Даватимуть кредит. А я зараз покажу вам пляна... Побачите...

Йй-бо, Петро видумщик. Два поверхи, теплий хлів для худоби, льох під сіни...

— Здається, нам би вистачило три кімнати, — обережно міркує батько. — Для чого ж

ще три вгорі?

— А може приїде наш інженер улітку, буде йому де відпочити...

— Та воно... може й треба.

Ні, батько не хоче сперечатись. Проти розумного йти годі, бач, понамічав усі дрібнички, як той архітектор...

Петро остаточно завоював довір'я Демидихи, і вона одного разу сказала йому на самоті:

— Вибач, Петрусю, що попрошуюсь із своїм добром, але я тобі, як синові... Взяв би ти Марійку, коли не боїшся нашої поганої слави.

— Я, тьотю, нічого не боюсь.

— Ну, от. Йй-бо, я б не хотіла для неї іншого чоловіка.

— А Ганя? — спитав Петро.

Демидиха махнула рукою.

— Не судилось їй. Обплели павуки, висмоктали, хай береже її Пречиста.

— А чи вона вам хоч пише?

— Аякже. Недавно картку прислала. Ти не бачив?

— Ні. Покажіть!

Стара дістала з шухляди фотолистівку і подала Петрові. Знайоме і разом дивно-несхоже глянуло на Петра обличчя Гані. Здавалось, вона ще погарнішала, але в кутиках вуст наче хтось вирізьбив біль.

— То вона працює в шпиталю?

— Ну так. Ще ж до свого нещастя встигла скінчити курси.

Петро вперше говорив про Ганю з її матір'ю, і вже не було в ньому гіркоти й осуду, а тільки співчуття. Розлука тихо робила свою справу.

Тоді прибігла Марійка, заметушилась, защебетала і перервала дальшу серйозну розмову.

Чи було в Петра якоесь почуття до Марійки? Ні, цього він не міг ствердити. Може постарів для неї, але чомусь хотілося йому завжди погладити її по голівці, як меншу сестру, або пожартувати. Серйозної ж розмови не виходило... Дідько його знає... Чи їй справді одружитися з Марійкою? Їй дев'ятнадцять, йому тридцять, різниця можлива. А далі, як підуть діти, то їй зовсім зітреться.

Запитливо дивляться очі Демидихи, і Петро їй розуміє. Розуміє той неспокій, що його відчуває мати, маючи дорослу доньку, та ще після драми з старшою.

— Я, тьотю, — каже він, — навесну хату будуватиму, набридло мені старе барахло.

І очі в матері випромінюють надію.

Хай думає, як хоче, хай сподівається. Марійку він не питав і не питає. Вона справді дитина, і серця її ще не торкнулось жодне почуття.

Біжать дні за днями. повні звичайних тур-

бот, іноді спалахують розвагами, цікавими новинами з центру, де організують тепер людське життя не для вибраних, а для всього народу. Петро відкинув геть усі спомини, іде в ногу з сьогоднішнім, хоче взяти від майбутнього те, що належить йому по праву... Але вночі, коли поснуть рідні, тікає думка Петрова на старі шляхи... Держить його за руку власне сумління, і веде, веде, вказуючи на небезпеку, грозячи гнівними очима, коли надумає Петро спинитись не там, де треба...

Все пізнається краще здаля... Як він колись проклинав ту чужину! А ось тепер згадує без злоби. Нічого не зміниш у чужому дворі. Не принесеш туди своїх традицій, не змушиш поклонитись своєму Богу. Хай же будуть задоволені люди власною хатою, власним шматочком поля, і хай їм всохнуть руки, коли вони зазіхнуть на чужий шматок...

Сковзнула зима на легких саях. Уже сонце нишпорить по землі гарячим оком, висушує сніг у балках, калюжі на шляхах, і п'є, п'є ненаситно, як після довгої спраги.

Петро з батьками перейшов тимчасово мешкати до зятя, а за місяць непомітно виріс у Гамаліїв новий зруб. І дід працює, дарма, що зелений від старости. Подає, підносить, усе ж таки шість рук, а не чотири.

До Великодня обладнали перший поверх, посвятили й перейшли на нове. А далі вже зов-

сім не поспішали, між роботою на полі, то батько, то Петро, то знову батько, закінчували будову. Тільки перед різдвом Богородиці — сільським храмовим святом, упорались зовсім, і обіконниці пофарбували.

Інженер цього літа не приїхав, лікувався на курорті й обіцяв відвідати взимі. Ну, що ж, Гамалії, Богу дякувати, мають де примістити, мають чим прийняти хоч і всю родину.

А поки, за кілька днів, храм. Завтра якраз те число, коли Петро, скрутивши роги ненависті, пішов відвідати Ганю...

Він їде до міста, бо треба чогось купити та добре вгостити людей на новосіллі.

Ситий коник легко ірвонув таратайку. Перелякані кури позлітали аж на балкон другого поверху, страшний пес Терор, вимахуючи хвостом, понісся вперед, оглядаючись, щоб кінь, бува, не обдурив і не завернув з проїзджого шляху кудись убік...

Дивно, що Петро весь час позирає на годинника. Хіба не однаково, чи приїде він у місто о восьмій, чи пізніше. Мабуть, не однаково, бо кінь дістав батога, надумавшись змінити ристь на повільну ходу.

— Ге-гей...

Вже ось близько станція, на якій Петро зіскочив і чимчикував далі пішки, добровільно відмовившись від послуг поїзду. А он і димок

в'ється, певне разом прибудуть на станцію кінь і машина...

Петро не спізнився. Взяв якогось пасажира і погнав далі, в центр міста, купляти святочні страви.

А в обід розчинилися чорні ворота Демидихи, і вона, озирнувшись від ганку, впустила повне цебро води, яке несла від колодязя. З таратайки встала усміхнена Ганя, а Петро ніс дві валізи.

— Приймайте гостей, тьотю, — гукнув він. — Чи може не подобається?

І, нахилившись до вуха старої, прошепотів:

— Марійку ми віддамо за кращого, ніж я — обов'язково!

СВІДОК

I

Скрутившись бубликом на ліжку, в облупленій кімнатці-комірці без вікон, лежала хатня робітниця Галя. Лежала й думала:

— Хоч би не прийшов сьогодні її господар, бридкий, розпусний любовник...

І уявила собі Галя самовдоволене гладке лице з рудим, зачісаним назад волоссям, грубий тұлуб, обтягнутий зеленою гімнастеркою з відкладним комірцем, з орденом Леніна на лівому боці грудей...

— Ох, паскуда! Як він забруднив тіло і душу Галі, плюнув на її дівочі мрії. Дівочі... Це було давно, рік тому, а тепер...

Галя пригадала, як згвалтована, в роздертому убранні, прибїгла шукати захисту до дружини господаря — тендітної гарної товаришки Ліди, і почувала... сміх.

— Подумаєш, яка ніжна! Що, тебе поменшало? Подарунок добрий одержиш. Мій Павка дуже щедра людина.

Галя не повірила своїм ушам.

— Що... ви кажете?

— Те, що чуєш. Ти думала, я плакатиму разом з тобою, а потім зроблю чоловікові сце-

ну? Е, ні, я не така дурна. Хай розважається, тоді й мені буде вільніше...

Нічого не зрозуміла Галя. Вона виросла в селянській родині, де зрада і збоку чоловіка і збоку жінки вважалася непростимою ганьбою, а тут дружина, ще й молода мати, каже: Е, ні, я не така дурна...

Перевернувся обертом світ. Відтоді, як советська влада почала керувати життям, наче хтось відгризав кожен рік по шматку душі, волі, розуму. Інші трималися більше, інші менше. Були, щоправда, сильні люди, які прямували своїм шляхом із старою вірою в серці, мовчазні, як камені, неприступні для того рухливого біса, який забігав то з правого, то з лівого боку, смикав за поли, підставляв ніжку... Але таких небагато, дуже небагато.

Пробила одинадцята година. Галя нервово випросталась і зітхнула. Це була пора — між одинадцятою і дванадцятою годинами, коли його рука намацувала в темряві двері, а потім владно лягала на Галине плече. Чого вона тут живе? Чом не біжить світ-за-очі з цього родинного будинку розпустити? Що її держить? Ох, держить... Страх укїнець замордованої істоти, страх рабині, яка добре знає, що її жде, коли вона збунтується.

Мінливими картинками проходить перед Галею її життя: Ось вона ще грається ляльками. Ось уперше йде до школи. Добра мати кла-

де в кишеню смачних калачиків, хрестить на дорогу. Скільки нових подруг, скільки незנаних вражень...

Пригадує Галя лагідного батька — одного з кращих господарів на селі — садибу, як віночок, веселі дні свят...

Яка гарна була старша Галина сестра, що вийшла заміж і померла від пологів. А брат — "світовий танцюриста", як його називали, сміливий орел... Поклав свою голову Лесик, здобуваючи в 1920 році советську владу, загинув на порозі життя. Журилися — пережурилися всі за ним, а з штабу прислали папера, що був він героєм, кілька разів нагородженим, і щоб родині його давали допомогу.

Дали... У 1930 розкуркулили, викинули з хати, і батько поїхав кудись на Колиму. Галя з матір'ю тинялися по сусідах, доки доїли своє, а потім і сусіди відцуралися. Найнялася мати працювати за хліб до багатодітного й удового голови сільради, а Галю вирядила до міста.

— Иди, донечко. Може, натрапиш на добрих людей, обживешся, даси собі раду. А про мене не думай. Я ще в силі працювати.

Галя влаштувалася хатньою робітницею в директора тресту Кіндратова. Сім'ї було всього: чоловік, жінка та трирічний синок — Вілік. Господарства — ніякого. На обов'язку Галі — базар, прибирання квартири і до-

гляд за дитиною. Це все нічого, але... Галя ніколи не вважала себе нижчою істотою. Вона — сільська дівчина, проте, встигла закінчити сім клас, була розвиненою від природи. Не поминула доля Галю і вродою: ставна, білошкіра, лице, як картинка. Може, не було кращої на все село. А тут Галю раптом обмежили в правах. Їсти — окремо, в кухні. Спати в комірчині, на твердому матрацику-блині в той час, як собачка (здохне вона!) спить у кімнаті на канапі, та ще й на вишиваній подушці. А головне — ставлення господарів. Хто вони, власне? Старі аристократи? Біла кість? Де там! Він такий же сірий селюк, тільки обтесаний у великому місті. Вона — міщаночка з приміської слободи. А пихи — за десять аристократів. Боже мій! Хіба можна порівняти тих із цими? Батько розказував, як завжди гостинно приймав його у себе старий пан-заводчик Кеніг. А пані все вишукувала — кому тяжко живеться, щоб допомогти грішми і добрим словом. Авжеж — розраховались із аристократами, покидали панів у чорне море, а на їх місце випливали потвори...

Галя здригається. Вона чує металевий звук голосу свого господаря.

— Доносити тобі на мене нема куди, у мене всюди свої люди. А донесеш — мало буде місця тобі в цілій Україні. Живи й дихай.

Одного ранку Галя віткла. Блукала аж чо-

тири дні по місту, голодна, втомлена, ночувала в скверах, і... повернулася назад.

Власне, роботу знайти не важко, в місті багато заводів, фабрик, але де жити? Квартир цілковито нема. В щілині у тарганів просторніше, ніж у советському великому місті.

Галі, звичайно, було зроблено застереження. Господар сказав:

— Ось що, моя люба. Я тобі прощаю для першого разу. А коли надумаєшся втікати ще, тебе знайдуть, і як бродягу, та ще й дочку куркуля, відправлять просто в тюрму. Це ми зуміємо.

Нема, нема виходу з проклятого становища. На село? Але хто її прийме до громади? У білий світ? — Коли б же вона була хлопцем, щось би вміла робити, крім сільських та хатніх справ...

Галя ненавидить цю рабовласницьку родину, сповнену гордошів, егоїзму, цілковитої байдужости до всіх і всього, крім себе. О, мерзотники!

...Пливе хмара. Низько, низько. І на цій хмарі, як на килимі - самольоті летить Галин батько...

— Таточку! Забери мене із собою, забери! Хіба ж ти не бачиш, як мучиться тут твоя, колись улюблена, дитина?

Але в батька суворе лице.

— Я тебе не знаю, — каже він. — У ме-

не було двоє дітей — Варя і Лесик, і вони померли. А ти чужа.

Галя плаче, відчуває, як солоні сльози затримуються в куточках уст, спливають на шию, ллються без кінця...

Галю! Уставай!

Галя підхоплюється, незрозуміло дивиться на господиню, яка стоїть у дверях рожева зі сну, в якомусь фантастичному ранковому вбранні.

— Ну, проснулась, Галочко?

Що це? Звідки ця неприродна ласкавість? Адже господиня не потай, а одверто вважає Галю за півлюдину і ненавидить жагучою ненавистю жінки, змушеної ділитися своїм самцем. Здебільша вона зовсім не розмовляла з Галею, а коли що наказувала, то ці накази дуже скидалися на відоме "війо!"

— Галочко, коли влягнешся, зайди, будь ласка, до мене. Хочу тобі дещо сказати...

Нічого не розуміючи, Галя швидко покінчила з нескладним своїм туалетом, умилася, зачесалась і пішла до Ліди. Господиня була сама, чоловік уже, певне, пішов до праці. Але чому ж він сьогодні не снідав? Ще більше здивувалася Галя, коли господиня вперше за півтора року запропонувала їй напитися разом чаю з смачною булкою, (звичайно, Галі давали лише житній хліб) і почала розпитувати про її родину: Як мати? Чи пише бать-

ко? Коли скінчиться строк його заслання? Натякнула й на те, що чоловік, мовляв, може де-що зробити в цьому напрямі, поклопотатись про звільнення, бо врешті ж, людина нікого не вбила, не пограбувала, їй можна дати волю... Потім Ліда нахилилась близьенько до Галі, посміхнулась тою усмішкою, яка справді робила чарівним її свіже, з тонкими рисами лице, і сказала:

— А тепер, Галюню, я маю до тебе прохання. Бачиш, сьогодні о шостій годині мій чоловік проходить партійну чистку. Він не боїться, звичайно, але ж у нього є вороги, і вони, як нам уже відомо, збираються виступити. Ну, а ти, як людина, що добре його знаєш, скажеш кілька слів про те, який він справедливий, чесний, як гарно ставиться до родини й то тебе зокрема, словом, ти розумієш...

У Галі відхлинула від обличчя кров, вона стисла кулаки під столом, ледве втрималась, щоб не вигукнути якогось образливого слова. Але надзвичайним зусиллям переборола себе і просто сказала:

— Гаразд.

— От, спасибі, Галюню, я знала, що ти хороша. Може там трохи не так було, то вже пробач. А відносно батька не турбуйся, чоловік усе зробить...

Як у тяжкій хворобі, швидко проминув для Галі день. Вона погодилась захищати лю-

дину, яка знівечила все її життя, безсоромно визискувала, володіла, як річчю. “Скаржитись нема куди” — казав він. А що, коли тепер? ... Е, ні, я не така дурна — мимоволі повторився в думці вираз Ліди. Після чистки повертаються додому...

Заля клубу металістів була повна. Сьогодні чистили всіх партійців з очолюваної Кіндратовим установи, передбачалися цікаві виступи...

Кіндратов проходив чистку першим. Він стояв на трибуні для промовців у новій зеленій гімнастерці, з сяючим орденем на грудях, і розповідав із звично-мітинговими рухами про свій життєвий шлях. Була, звичайно, самовіддана боротьба за справу Леніна — Сталіна, легендарно - героїчні вчинки, втеча від розстрілу і таке подібне.

— А за що ви одержали орден?

— За виконання важливих урядових завдань...

— Брат його працює в апараті ЦК ВКП(б) — сказав хтось пошепки своєму сусідові. — Ну, і...

Почалися виступи. Говорили про “доблесть” даного партійного товариша, про його, так би мовити, жертвовність, витриманість, непохитність, залізобетонність, та особливого враження ці виступи не справляли.

— Лавочка! — зауважували знову пошепки. — Добрі знайомі!

Зрештою хтось відчайявся на критику:

— Товариші, є деякі відомості про неетичні вчинки товариша Кіндратова. Наприклад, у відношенні до жінок, а також п'ятики...

Кіндратов страждально посміхнувся і здвигнув плечима. Що ж, мовляв, є люди, які завжди ладні обілляти брудом чесну людину. Хай говорять.

Критика далі не розвинулась. Може справді не було фактів, а може хто що й знав, та думав:

— Хрін з ним! Не варт наживати ворога.

Проте, гладкість останнім негативним зауваженням була порушена. Відпала можливість написати в протоколі: "Товариш Кіндратов пройшов чистку без жадних закидів, під оплески присутніх".

Треба було виправити враження. Галя відчула потиск руки Ліди і зрозуміла, чого та від неї хоче.

Галя протиснулась до стола комісії по чистці і шепнула кілька слів голові. Голова підвівся.

— Товариші! Хочє сказати кілька слів товаришка Шульженко. Вона працює в Кіндратова хатньою робітницею, сама з села, пролетарка, і, звичайно, буде цілком об'єктив-

ною. Виступ її для нас дуже цінний. Давай, товаришко Шульженко.

Галя вийшла на середину залі й подивилась на Кіндратова. Він стояв у позі Наполеона, заклавши ліву руку за борт гімнастерки, злегка посміхаючись від певности своєї перемоги.

... А добре вони вигадали з Лідою, га? Рахманна Галя відмете найменші сумніви щодо його поведінки, дасть козир, якого не поб'ють жодні виступи й письмові доноси. А бо-йтись є чого, ох, є...

Галя почала тихо, наче соромлячись. Розказала, як вона знайшла в родині Кіндратових пристановище, близько спостерігала їхнє життя...

— Люди, звичайно, добрі — казала Галя — навіть собаку жаліють. Вона у них спить на окремії подушечці. Господиня Лідія Миколаївна слідкує за порядком, любить чистоту. Раз на тиждень долівки у нас змивають парфумами...

У Кіндратова сіпалось обличчя. Голова комісії постукав по столі олівцем.

— Товаришко Шульженко, ви не фантазуйте, ближче до справи.

Тоді голос у Галі набув твердості. Вона випросталась, як гнучка лозина, і в очах її спалахнув грізний вогник.

— Не перешкоджайте мені, товаришу го-

лово. Я ані скільки не фантазую. Доводилося мені читати, що ванни з вина приймали колись великі аристократи. Я цьому не вірила, а тепер побачила на власні очі. Я обурювалася тим, що колишня служниця жила в просторій світлій кухні, а мене примусили жити в комірчині. Раніше у хазяїв їли досхочу, я ж одержую пайку, як у військовий час. Тепер щодо цього мерзотника, тобто громадянина. Тут казали про його любов до жінок і до питва, але справа не в цьому. Хай би собі любив і хай би пив. Але він гвалтівник. Так. Це говорю я, нещасна Галя Шульженко. Це скажуть ще кілька дівчат-сусідок. Та у них же, власне, дім розпусти, при чому ні жінка чоловікові, ані чоловік жінці не перешкоджають. Мені доводиться прибирати ранком, у неділю... Тьху! Я такої капости ніколи не сподівалася побачити в житті, а проте побачила. Більше продовжувати не хочу. Вистачить!

Галя з палаючими щоками швидко пройшла через залю і зникла за дверима. Вона до господарів не повернулась.

За місяць виїхав у Донбас — на місце нового призначення Кіндратов. У партійній справі його була записана догана за “неетичне поведження в побуті”.

II

Донбас вимагав людей. Густа сітка заводів, фабрик, шахт радо всмоктувала через свої отвори-бюра і посередництва “живу силу”.

Керівники СРСР пам'ятали, що вони готуються до рішучого герцю й не задовольнялись навіть стопроцентним виконанням. Гасла “Понад плян”, “Понад норму” просякли в усі чисто виробничі ділянки, нечувана експлоатація тисла советського робітника.

Але поруч цього керівники зовсім не дбали про людські умови для тих, хто працює. Підсовували (як пропагандивно-виховний хід) слова Леніна: “Дати яко мога менше, зідрати яко мога більше — така тенденція, на жаль, ще існує серед окремих верств наших робітників”.

І не думали, що ці ж слова повною мірою можна прикласти до сучасної держави — найбайдужнішої і найскнарішої мачухи, яку будь-коли мав пасинок — трудящий.

На початку 30-их років харчовий стан у Донбасі настільки погіршав, що робітники не витримали: тисячами кидали роботу й ринули в села, воліючи краще бути рабами на землі й їсти досита хліб, аніж працювати в підземеллях на голодному пайку.

Виробництва “тріщали” від нестатку робітної сили, почалася галаслива кампанія “за

ліквідацію прориву”, “за людей для виробництва”. Всюди висіли об’яви, звертання до комсомольців, до селян:

“Донбас кличе!” Донбас вимагає!” “Ідь добровільно в Донбас!”

Уже не дивилися й на соцстан, не відштовхували унілілих куркулів і куркульських дітей. Де тут ливитись! Адже заводи стають, шахти порожніють, понадпляни і навіть пляни зриваються. Дайош людей!

Галя Шultzенко приїхала якраз у розпал цього вселонбаського “пробі!” Не маючи жодної знайомої душі, Галя вирішила діяти на “якось”. Якось буде!

Їй сподобалася назва Макіївка. (Нагадувала маківники колись удома, червоні та білі маки на городі і доброго діда-покійника — Мокія — матиного батька). Галя обрала машиновий завод. Треба сказати, що поставились там до неї якнайкраще. Директором був старий позапартійний інженер. Він запропонував Галі сісти, уважно вислухав її прохання дати роботу і сказав:

— А що ж, дівчинко, попрацюєш! Спочатку щось легеньке, другорядне, а потім навчишся премудрості — матимеш шматок хліба на все життя. Не журись.

Він покликав завідувача кадрами і наказав примістити Галю в жіночому робітничому гуртожитку та вирядити до майстра Черняка,

— Це хороша людина, — ще раз застїкоїв Галю директор. — Батьком тобі буде.

Черняк наче критично оглянув пишну Галю постать.

— І чого вони отакі сюди йдуть? — удавано-суворо промовив майстер. — Тобі б у буфеті стояти та підморгувати, щоб більше купляли цвілих коржів...

Галя спочатку не добрала жарту.

— Я, товаришу майстре, хочу працювати на заводі.

— Авжеж що не в перукарні, інакше б сюди не прийшла. Ну, що ж... Я тільки про молодість твою та про фотографію... Ач, яка королівна!

Галя спалахнула.

— Що це? Невже й тут чїплятимуться?

— Не ображайся, дівчино, — сказав Черняк, — люблю пожартувати, але ти мене не бійся. Будеш працювати — крановщицею?

— А я не знаю, що це таке...

— От! Не знаю... Кататимешся вісім годин та й усе. Ходімо.

Було страшнувато перші дні, поки не звикла, їздити високо, аж під стелею, у будочці з сидінням на одну особу. А далі пішло. Натиснеш ручку і — величезний кран слухняно поніс тягар через цех. Справді легка робота, навіть дуже легка, дитина б там упоралась.

А Черняк ще питає:

— Спина не болить? Руки не порепались?
От і добре!

Знайшла Галя й подруг душевних — од-ноліток. Все їй показували, повели в театр, частували тістечками, бо знали, що в Галі по-кищо нема грошей.

Розповідали подруги багато дивного про порядки на заводі. Вони не бояться директо-ра, (це золота людина) про майстра нема чо-го й говорити. Але бояться секретаря парт-осередку Рухімовича. Ой, це тип! Готовий жи-ли витягнути з робітника.

— Партія Леніна - Сталіна гаваріт, щоб ми работали без пропусков лішніх минут. Па-нятно вам ето?

Секретар заводського бюро комсомолу теж штучка . . . Правда, у виробництво носа не суне, але поза ним увесь час намагається вихо-вувати. Ось, зажди, і тебе тягтиме в комсомол.

— Мене не приймуть, — махнула рукою Галя. — Я народилась не від того батька.

— Нічого, у них є директива: одбирати кращих з чужого елементу. От і одбере . . .

Галя червоніла й хитала головою.

— Не хочу я. Ні комсомолу, ні партії не хочу. Проживу й так.

Час минав. Тиждень тому Галя одержала першу получку — 110 карбованців. На той час це були не малі гроші. Дещо купила, 30 карбованців послала матері, решту залишила

на життя. Ні, таки справді нічого. Бідно в крам-ницях, голоднувато, але Галя звикла до пай-ка й це на ній не відбивається. Головне ж — людяне ставлення, не почуваш себе рабинею, річчю, ніхто тобою не командує. Черняк по-передив:

— Поїздиш іще з півмісяця, а потім учи-тиму. Хочеш?

Та як же вона не хоче?! Милий Черняк. Справді — батько. Раз спізнилася на роботу, а він сам краняє.

— Капосна дівчина! — сказав. — На таку гору примусила видряпатись.

І більше ані слова.

А то підкине щось у папері догори.

— Гей, держи там!

Галя вловить, розгорне, а там хліб з ков-басою або з салом, печиво, груші.

— Майстре, нащо ви мені це даєте?

— У полюбовниці тебе агітую . . . Ех, ти, дурне цуценя!

І йшов по цеху розпоряджатись — силь-ний, м'язистий, справжній донбасівець.

Дівчата з нього глузували.

— Товаришу Черняк, чому ви не одружи-тесь? Адже ви ще не старий.

— А підеш за мене?

— Піду . . .

— Йбогу?

— Йбогу.

— Ну, спасибі, дівчино. Мабуть що так і буде...

Дівчата реготались. Але справді, чому б і не так? Чернякові найбільше 35-36 років, а він старого з себе вдає, дівочого батька. Без усяких жартів, не одна б дівчина охоче пішла за нього — суворого, лагідного і дотепного. Дивак!

Донбас — серце української промисловости. Коли вийдеш увечері за місто і глянеш навкруги, то здається, наче струшені з неба зорі рясно вкрили степ. Електричні зорі мерехтять скрізь і вказують, де добувається вугілля, де топлять чавун або сталь, де з безлічі різноманітних частин складають машини. Величне, урочисте видовище! Радіти б душі з такого багатства свого краю, бути б гордим за нього і світлим, як ті зорі небесні й земні... Але душа скулена, причаїлась у тілі і гірко посміхається з видимої величі. Спустіть-ся в копальню, пройдіть похмурим штреком аж до забою і гляньте... В чорній, задушливій ямі, скрутившись удвоє, порпається робітник. Нема де розмахнутись кайлом, і тому удари слабі і наслідки мізерні. Ідка пилюга вкриває шкіру, запорошує очі, лізе в рот.

“... В Бога, в хреста!” — Це вже тут звична приповідка, на яку ніхто не звертає уваги. Робітник обертається горічерва і, зціпивши зуби, гатить по пласту: тук... тук...

тук... Нарешті падає брила, стає вільніше. Людина - ховрах сталевим зубом вгризається в міцну чорну стіну. Людина, роздягнена до пояса, схожа на мурина. Піт з неї сходить уже не краплями, а майже цюрком, жага розриває груди. Пити, пити щохвилини! Але не вийдеш із забою, поки тебе не змінять. Терпи, козаче!

Довга, як безсонна ніч, година в забої, а вона ж не одна...

І коли вилізе цей будівник соціалізму “на гора”, має він таке відчуття, наче вимоложили його ціпами, і він порожній, як міх, і байдужий, як камінь, до всього в світі.

Господар життя... Ха-ха-ха!

Господарі он їздять у блискучих автах, єдине, що втомлюється в них, це — язик. Ух, сволота!

Очні білки на муринському обличчі заздро проводжають чистеньких “надземних” товаришів. “У забой би вас, паразитів, хоч на добу!”

Шахтар миється, їсть і лягає спати на всі шістнадцять годин відпочинку. Так іде до суботи, а в суботу...

**— Й-ех! Шахтар ниву та й не оре,
Коси в руки не бере!**

Пий — гуляй, душе! Заливай тую тижневу втому і щоденну образу на соціалістичне будівництво.

Копальня є копальня. Де-не-де почав полегшувати працю відбійний молоток, а в основному — кайло, “обушок”, як тут звуть.

Та річ не в цьому. Працювали в копальнях і раніш, тільки ж мали повну торбу грошей. А тепер... Податок — дай. Культзбір — дай. Профвнесок — дай. Позику — дай...

Підрахуеш “получку” — така вбога, що плюнути хочеться. Тож хоч забути про щастиве і радісне життя...

— Ех! Шахтар ниву та й не оре,
Коси в руки не бере.

Пиварні й ресторани в суботу аж тріщать од підземних гостей.

— Михайло, кореш! ¹⁾ Іди до нашого стола, туди-розтуди!

— Грицю, налий! У тебе рука вірна, краплі не вронить.

— Дивись, Хомо, твоя жінка тебе шукає..

— Де?

— А ондечки зорить по залі...

Хома ховається під стіл і шепче:

— За получкою прийшла, нечиста сила. Забарикадуйте мене. Стільці, стільці тісніше!

Шахтарі гуляють. Субота — це їхнє життя, свято і... самоомана.

Бешкети трапляються рідко. Не без того, звичайно, щоб якісь два півні не поскублись за дівчину, не розбили один одному носа. Але в ос-

¹⁾ — Грязитель.

новному — лад. От тільки досить лежачих по ресторанах і на вулиці. Упаде шахтар, як той запорізький козак, і захропе по-конячому, — спить.

Спочатку хотіли з цим боротись. Узяли пару лежачих та й занесли до міліції в льох, щоб скорше прочуняли. Але й самі не раді були ті мільтони, бо з'явилося кілька десятків підпилого шахтарського народу і пообіцяв шахтарський народ негайно рознести на тріски міліцію, якщо не випустять друзів.

— Спить і — нехай. Чи вам шкода?

Після того випадку міліціонерам було наказано: лежачих не помічати.

Тож мине субота, мине похмілля в неділю, і знову тюпає шахтар до забою, сидить скрутившись у ямі, довбе обушком “чорне золото”.

А як же інші заводські робітники? Там, звичайно, краще, але... чортів батько вигдав ті прокляті понаднорми. Та ж чоловік не машина, не з заліза зроблений. І все таки він мусить бути машиною, коли не хоче образити партію й уряд. Виснажуються робітники. Тому ввечері в садах та кіно переважно молодь. Молоді — море по коліна, а старшим треба спати, інакше завтра не підведеш голову.

На заводі, де працювала Галя, було вільніше. Не тисли понаднормами, поспішністю, а

тому мало траплялося браку, і заробітня платня не робила дивовижних стрибків угору та вниз, як де-інде. Недаремно робітників цього заводу називали щасливими.

Галя остаточно заспокоїлась після своїх переживань, почувала себе добре, врівноважено, і раптом по заводу новина: переводять кудись директора, їде інший...

Робітники захвилювались. Що не кажіть, а від начальника багато залежить. Коли б до Рухімовича відповідного напарника адміністраційного, заїли б, барбоси. А старий Рухімовича не боявся.

— Ви, — каже, — любий мій, політехнікума не кінчали, то й не зазирайте в машину. Організуйте там щось по своїй лінії.

Мабуть, через те й переводять, що безпартийний. Ех, шкода!

Незабаром прибув новий директор.

— Ну, товариство, — казав Черняк, обходячи цех, — підтягнісь. — Оглядини робитиме сьогодні нове начальство, ще й орденосносне...

— А який він — старий, чи молодий? Звідки? Як прізвище? — посипались запити.

— Фотографії не бачив. На станції не зустрічав. А прізвище, здається, Кіндратов.

Галя раптом зблідла, як крейда.

“Кіндратов... Господи! Невже він? Чи може бути таке нещастя? Ні, це, певне, од-

нойменник. А коли... О, він же з'їсть бідну Галю, не вдержиться вона ні на цьому заводі, ні на іншому”.

Галя знає, що Кіндратов тримав тісний зв'язок з ГПУ, певне, був шпигом, і холоне від тривоги. “Невже ж це він!?”

Робота йшла, як завжди. Вперед і назад пересувався кран, скиглило обточуване залізо, гунав за стіною в кузні паровий молот.

— Гуп! Гуп! Гуп! Гуп! Гуп...

І крізь стук і скигління гучний Черняків голос:

— Чіпля-ай дета-аль!

Галя натискає на ручку. Кран несе вагу.

— Шудьже-енко! Стій!

Галя чує своє прізвище, нахилиється, щоб подивитись, де є те місце зупинки, і в цей час зустрічається очима з Кіндратовим.

Сумнівів нема, це він. Та ж зелена гімнастерка, той же орден Леніна на грудях...

У Галі потерпли руки. Вона загубила здатність до орієнтації, відчувала тільки близьку неминучу катастрофу і ждала її...

— Зу-пи-ни, чорте! — розлігся грімкий Черняків голос, в якому були і лють, і страх, і страждання.

Галя рвонулась, як поцілена в серце. Ще три секунди, і машина б стала, та вже забракло цих секунд. Почувся вдар заліза об залізо, важка чавунна “болванка” врізалася в до-

рогий варстат, привезений з-за кордону і ще не встановлений на місце. Галя це бачила. В її голові з швидкістю рунійного колеса промайнула думка: "Варстат куплено за золоту валюту... В краю таких не виробляють... Тепер — загибель..."

І зовсім не здивувалася Галя, коли на го-ру зійшов Черняк і від імени нового директо-ра наказав негайно залишити цех.

— Товаришу майстре, я не...

— Після поговоримо, — прошепотів Чер-няк, — іди додому.

З повними очима сліз вийшла Галя з цеху, передчуваючи, що вже ніколи сюди не повернеться. Їй хотілось лишитись самій, випла-катись, як слід, підготуватись до нових тяж-ких переживань, але не вдалось і це, бо на півдорозі до гуртожитку наздогнав Галю оз-броений заводський охоронець і відпровадив "на особисту розмову з директором".

Кіндратов сидів у м'якому фотелі за ши-роким директорським столом і балакав з дво-ма інженерами.

— Заждїть, Шульженко, в коридорі, я по-тім покличу, — сказав недбалю і знов повер-нувся до своїх відвідувачів.

Галя сіла на стілець, коло дверей. Тепер вона вже не відчувала й страху, а ждала ли-ше одного: щоб скорше все скінчилося. Ця розмова, далі, звичайно, тюрма, допити, суд,

і далека гнила північ, звідки мало хто верта-ється.

От і згоріло Галине життя. Боже, для чо-го воно їй було дане? Втікти... Ні, це немож-ливо. Охоронець стереже її, як арештовану, та й без перепустки в робочий час не випус-тять із двору. Ну, що ж! Хай буде...

Інженери вийшли, Галя постукала.

— Так! — відповів Кіндратов.

Він устав, замкнув двері й підійшов до Галі.

— Ну, чому ж не привітаєтесь, шановна товаришко? Хіба не знайомі?

Галя мовчала. Кіндратов простягнув руку.

— Добридень. дурненька. Налякалась? Ех, ти, крановщиця!

Галя здивована. Вона чекала гніву, роз-порядження про негайний арешт, і ось...

— Ти думаєш, я на тебе серджусь? Ні, вже забув, бо великої шкоди ти мені не зро-била. А от сьогодні ти дійсно зробила шкоду. Варстат коштує дві тисячі золотом, і він зла-маний так, що хто знає, чи вдасться його від-ремонтувати...

Кіндратов запалив сигарку, потім продов-жував:

— Без слідства не обійдеться. А, проте, все залежить від того, в який бік повернути справу... Аварії можуть бути випадкові, без злого задуму, і навмисні... Ці вже караються

десятьма роками заслання. А між іншим, Лідія Миколаївна лишається в столиці, бо нема рації кидати квартиру. Може ще повернись.

Кіндратов зробив павзу.

— Ти не порадиш мені доброї дівчини на домашню робітницю?

— Не знаю я, — тихо сказала Галя.

— Справді, радити тяжко, — підхопив Кіндратов, — ще трапиться така, що обкраде, а тоді шукай її... Гм... Не хотів би я, щоб тебе, таку молоду, заслали. Може підеш знову до мене?

Галя аж захиталась від цієї пропозиції. Знов рабинєю, знов його гидкі пестоці, цілковита, страшна залежність...

— Подумай, — сказав Кіндратов, — я не силую.

Виходу не було. Питання стояло так: або-або! І останнє "або" охоплювало Галю холодом могили.

Жити! Жити за всяку ціну! Тут ще буде якась надія, а там...

— Ну? — запитав уже нетерпляче Кіндратов.

— Піду! — сказала Галя.

— От і добре. Пашпорт маєш?

— Маю.

— Дай його сюди. Так... Усе в порядку. Хай він лишиться в мене. Тепер запам'ятай: аварія трапилась випадково, через несправ-

ність у реостаті. Оформимо, навіть про це й не думай. І сьогодні ж приходь. Ось тобі другий ключ од квартири, знаєш, де вона? Я тобі довіряю, як жінці, дурненька, чуєш? Посміхнись!

Галя примусила себе посміхнутись.

— А ти стала ще краща, я ледве впізнав, — півголосом сказав Кіндратов. — Зажди, як я тебе зодягну...

Галя почервоніла.

— Я вже можу йти?

— Звичайно, куди хочеш. Ось перепуска. Тільки ввечорі, щоб ти вже в мене порядкувала. Тоді я почуватиму себе, як дома.

Кіндратов відімкнув двері, сказав охоронцеві, що більше його не потребує, потім ще на хвильку затримав Галю.

— Ось, візьми, може тобі згодиться...

І вклав у руку тридцятикарбованцевий банкнот.

Наче п'яна йшла Галя до гуртожитку. Як вона скаже подругам, куди йде від них? Хто ж повірить, що Галя буде лише прибиральницею в квартирі директора? Ой, який сором! А ще ж Черняк... Галя навіть сама собі не признавалася, наскільки припав їй до серця той кремезний майстер. Тепер усьому кінець, бо він одвернеться від неї, зневажатиме, не схоче знати...

Раптом у Галі майнула думка: Вона має

ще принаймні чотири години часу. До кінця зміни лишилось менше двох годин, сутенітиме десь коло восьмої, а Кіндратов наказав бути ввечорі.

Галя мусить побачити Черняка і розповісти йому про все. Тяжко сподіватись, щоб Черняк знайшов якійсь рятунок, але хай він довідається про Галину біду перед тим, як вона перейде з гуртожитку до директорової квартири.

Галя зайшла в свою кімнату, переодяглася в чисту сукню, накинула плаща на плечі, для чогось зав'язала у вузлик пару білизни й нові черевики, і рушила в міський скверик, через який завжди проходив Черняк, повертаючись з роботи.

Стояв лагідний серпневий день. У скверіку, не дивлячись на робочу пору, було багато людей, бо донбаське місто не знає єдиного часу відпочинку. Тут праця по змінах: вранішня, денна, нічна, а тому майже цілу добу рух, і ніхто не звертає на тебе уваги.

Галя сіла на лавку й замислилась. Чому таке тяжке життя в людини? Адже вона трудиться, нікому не шкодить, хоче трохи радості для себе, а на неї скрізь чигає небезпека. Революція... Що вона принесла? Нічого, навпаки, відбрала волю, віру, спокій загалом. Ніхто не певний тепер у своєму добробуті, хіба такі, як Кіндратов. То для щастя тисячі

Кіндратових полягли сотки тисяч людей? Колись Галя ходила з Черняком до кіна, і він їй сказав:

— Життя, дівчино — це як той кран, на якому ти працюєш. Іншого несе, полегшує йому путь, а інший ніколи й не під'їде.

— А рівність, майстре?

— Рівність? У могилі, дівчино. Та й могили неоднакові. Бувають з пам'ятниками, а більшість — так, горбочок. Підє дощ, розміє, і не знайдеш, де поховано людину.

Ніхто не вірить у партійні обіцянки, тільки удають, що вірять. Страшні часи, страшні!

Мати розповідала колись про пришествя антихриста. Ну, то він уже може й прийшов. Керує народом, і народ все нижче хилить голову, поки не загине.

Галя схаменулась: по алеї твердою своєю ходою йшов Черняк. Він уже помітив Галю і посміхається. Яка чудова в нього усмішка! Зразу сповзає вся суворість і дивиться м'яка, пестлива, людська душа.

— А я був у тебе, — каже Черняк. Гуляєш?

— Ні, чекаю на вас...

— Це приємно. Разом пообідаємо.

— Я вам хочу щось розповісти...

— Про ту аварію? Можеш не турбуватись. Мене вже викликав директор і сказав,

щоб склали акта і вину звалили на реостат. Виходить, не злий цей орденоносець.

Галя зітхнула.

— Це не все...

— Як не все?

— Так... Я розповім.

Вони пообідали і вийшли з ресторану.

— Куди ж тепер, дівчино? Може до мене, коли не боїшся такого ведмедя?

— До вас, майстре, тільки до вас. Мене мають слухати тільки ви і стіни.

Черняк жив у зовсім ізольованій кімнаті. Відчувалось, що бракує тут жіночої руки, все стояло не на своєму місці, наче господар допіру переїхав і не встиг розставити.

— За безпорядок вибачай, — сказав Черняк, — не вмію поратись у хаті, так і обходжусь... Ну, які ж у тебе страшні секрети?

І Галя захлинаючись слізми і соромом, сповідалась перед Черняком, розповіла йому про все своє життя аж до сьогоднішньої розмови з Кіндратовим.

Черняк сидів мовчки, доки Галя не скінчила, а тоді грюкнув рукою по столі.

— Паскуда! — прохрипів майстер. — От чому він такий добрий, чортоносець... Але ми ще побачимо. Слухай, Галю...

Черняк уперше назвав Галю по імені, і від цього в неї солодко замліло в грудях.

— Слухай, а коли б я тобі отак, по робо-

чому, без музики і квітів, прямо сказав: будь мені жінкою... Молода ти для мене, а проте, якщо я тобі не дуже бридкий, краще для тебе бути чесною жінкою майстра, ніж любовницею директора. Що ти на це скажеш?

Галя рвучко пригорнулась до Черняка і зашепотіла:

— Любий, хіба ти не бачиш? Я кохаю тебе, кохаю вперше в житті, інакше не прийшла б, не розповідала...

Черняк прояснів.

— Тоді справа простіша. Тільки весілля наше відкладемо надалі, а зараз...

Черняк відчинив валізку й дістав паспорт.

— Ось. Два роки тому, коли я ще жив у Краматорську, в мене померла жінка. Звали її так само Галею, але віком на чотири роки від тебе старша. Ну, та цього ніякий чорт не добере. Сьогодні ж ти поїдеш у село, до моєї матері й сестри, і будеш там, доки не зможу перенестись до іншого міста.

— А мої речі? — спитала Галя.

— Хай лишаються на спогад дівчатам. До гуртожитку тобі вже дороги нема.

Черняк глянув на годинника:

— За дві години з Ясиноватої відправляється поїзд. Я йду зараз замовити машину, а ти о 9, коли зовсім стемніє, будеш на розі восьмого проспекту. Кімнату замкнеш, ось ключ. Ага, ще одна справа...

Черняк узяв аркушик паперу і написав олівцем:

“Люба мамо й сестро!

Це моя друга жінка. Вона буде у вас, доки я влаштуюсь, бо маю переїхати до іншого міста. Передаю вам сто карбованців, за тиждень пришло ще.

Ваш Дмитро”

— Віддаси це моїм, — сказав Черняк. — Розповідати їм зайвого не треба, та вони й не питатимуть. Приймуть, як рідну. Між іншим, на станцію поїдеш сама, бо не хочу наразитись на підозріння. Так буде краще. Ну, прощай! . . .

Дочекавшись темноти, Галя непомітно вийшла з Чернякової квартири і за десять хвилин уже була на призначеному місні. Легке авто з погашеними ліхтарями стояло під деревом. Це, чи не це? — завагалась Галя. Але почула як кашлянув Черняк, і наблизилась.

— Шофере, — сказав Черняк, — можете їхати.

Непомітно, ще раз Галя притислась до Черняка, і машина рвонула в ніч, осяяну природними і штучними зорями, на ту ж станцію, де понад два місяці тому оглядалась Галя, шукаючи людського життя.

III

В родині Черняка Галю прийняли, як рідну. Старенька мати зразу розповіла, який добрий її Дмитро: завжди допомагає, турбується, пише листи. Не пощастило йому, правда, втратив жінку, поживши з нею лише два роки. Ну, та Божа воля. Ось тепер має другу, певне, любить її, таку молоду та гарну. Мабуть, недавно побралися? Скільки місяців живуть разом? А чому він хоче кудись переїздити? Мало платять? Ох, і дороге ж усе по тих коопераціях. Хто їх, прости Господи, вигадав? Та й не захопиш там нічого за чергами, а що ліпше, віддають з чорного ходу знайомим . . .

Галя старалася задовольнити сільську допитливість, мусіла дещо фантазувати, бо було ніяково признатись, що вона “жінка в проєкті”, що одруження Черняка — раптовий порив його доброго серця, і ще не відомо, як усе обійдеться. Може роздуме в'язати своє життя з директоровою коханкою?

Сестра Чернякова, на рік молодша від Галі, рухлива дівчина-цокотуха, ні про що не розпитувала, а тільки оповідала.

Ой, як добре, що Галя приїхала! Разом ходитимуть у колгосп на заробітки, треба, щоб Галю зарахували до городньої бригади, там легше, ніж у польовій, та й бригадир добріший,

не дуже натискає. Кажуть, буде тяжка зима. Люди не звикли до колгоспу, тікають у міста, багато лишилося незасіяним. А ти, Галю, часом не комсомолка? Міські дівчата і молоді жінки здебільша в комсомолі. Нащо він здався? Ось Катрю все запрошують на комсомольські збори, а вона не хоче. Краще посидіти під вербами. Там Олекса — гармоніст. Як почне грати — все забуваєш. Чи подобається Катрі Олекса? Дуже подобається. І вона йому. Може... (тільки нікому не кажи, Галю, навіть матері) може восени підемо, запишемося в Загсі. Страшно, бо я ще ні з ким не гуляла. Але ж не вік дівувати.

Усе йшло добре. Ніхто на селі не знав Чернякової жінки, а про смерть її також не розповідалось. Галя першого ж дня запитала в рідні: чи приїздила колись та невістка? Ні, не приїздила, не довелося її побачити. Тоді Галя дуже просить, щоб нікому не говорили, що вона друга невістка. Добре? Не говорити, то й не говорити. Кому яке діло до чужого родинного життя?

Голова колгоспу імени Ворошилова дуже зрадів новим, та ще й молодим, робітним руками, і навіть запитав, де Галя хоче працювати?

— У городній бригаді? Разом з родичкою? Путяша дівка. Хай буде так. Люди, знаєш, скрізь потрібні, а їх нема. Мені кажуть:

розстав добре силу... А як це зробиш, коли нема кого ставити? Ось минулого тижня знову троє втікло до міста. Там легше робити, вісім годин і — кінець, а тут від зорі до зорі. Тобі більш подобається сільська праця?

Галя сказала, що чоловік має перенестись до іншого міста, а вона покищо поживе тут.

— А села Дмитро не хоче? Ех, ціни б йому тут не було. На машинно-тракторній станції вже три місяці шукають доброго механіка. Казав директор: дав би тисячу карбованців на місяць. Може напишеш?

Галя обіцяла написати, хоч зразу ж вирішила не робити цього. Вона знала, що Черняк заробляє сімсот, але його вже запрошували до іншого заводу з платнею “за договореністю”, тобто, скільки він скаже.

Село не для Черняка та й не для Галі. Овдикла вона від цієї тиші, порожньо тут і... страшно. Страшно, бо провели, як скрізь, розкуркулення, загнали в спільний хлів худобу, стягли до купи реманент. Не те село, ой, не те! Люди здебільша похмурі, майже одверто називають колгоспну працю панщиною, прококують, що вона “до добра не доведе”.

Чому тікають у місто? Адже ще недавно бігли на село старі, кадрові робітники. Бо в СРСР вічно повторюється байка про бідолашню лисицю. Голову витягне — хвіст загрузне, хвіст витягне — голова загрузне.

Таки міста без хліба не лишать ніколи. Будуть так звані “перебої” і “труднощі”, але ж натиснуть на всі педали і доставлять. Індустрія — перше. Індустрія — міць советської влади, паннер на її грудях, запорука здійснення світової революції. Не та індустрія, що виробляє відра й одяг. Відро можна зробити дерев'яне, а без одягу також якось обійдуться. Треба літаків, панцерників, набоїв!

**“Село живе, чи тільки сниться,
А може не дає заснуть?”**

Так колись розгублено запитував поет Сосюра. І можна зразу йому відповісти:

Село не живе. Власне, спить живучи. І сниться йому одночасно два сни, дві сторінки з минулого й теперішнього. Раніше — сяка-така воля. Бодай коло власного шматка землі, хати, коняки і воза. Тепер слово “власність” стало небезпечним. Власником може бути держава, а ти стій перед нею на задніх лапках і жди, коли тобі кинуть кусок. Просити не смій, тільки жди. І дякуй. Кричи, що є сили “слава Сталінові”, інакше потрапиш у підозрілі, а для підозрілих місця в Україні нема.

Село “не дає заснуть” лише чуйливому серцю. А Кремлеві начхать на село. Перша заповідь: хліб державі! Гнись, переривайся, знощуйся, як гвинт, тебе замінять іншим. І мовчи. Тим більше мовчи на своїй мові, бо вона “буржуазно-націоналістична”, “бунтар-

ська”, кат-зна що в порівнянні з іншими мовами, з мовою державною . . .

Страшно в селі. А проте, мусиш жити. І будь вони тричі прокляті, чорні думки!

Галя в свята любила ходити до лісу. Візьме кошика, назбирає грибів та ягід, щоб оправдати прогулянку. Іноді приєднувалась Катря. І вони, далеко від людей, серед молитовного спокою лісового, співали пісень. Своїх пісень, давніх. Про козака, який їхав на війноньку Про сиву зозулю. Про барвінок . . .

Нема нічого кращого від тих прогулянок. Церкву в селі замкнули, там тепер “зсип-пункт”. Старенька й досі зітхає: нема де помолитись! А Галя молиться в лісі. Молитов навчив її дід, навчив тих чудових, високих слів, що сягають аж до неба і лікують розтерзану душу людини.

“Благословенний Ти, Господи Боже Вседержителю, що знаєш думки людські, що знаєш те, чого ми потребуємо, і багато більше, ніж ми просимо або розуміємо. Сам Чоловіколюбче Царю, в усьому добрий, задоволи нас багатством ласк Твоїх, щоб ми непостидною совістю призивали ім'я Твоє. І не введи нас у спокусу, але вибави нас від злого, і промислом Твоїм усе уладь на користь нашу . . .”

Шумлять тихо струнки ялини, деś ступає дятель, а в траві стрекоче коник-стрибунець. І, стоячи на колінах, відчуває Галя віч-

ну красу буття. Відчуває величний космос, у якому ми є лише порошинками. Бачить серцем мудрого Провідника, перед яким ніщо тлінні властители з усіма їх законами. Тільки природа ще не зрадила людей, тільки їй, як матері, можна довірити свої, глибоко заховані, таємниці.

Цього разу, на перший день Зелених Свят, Галя чомусь не схотіла лишитись у лісі до вечора. І ледве сонце перейшло середину неба, Галя через головну просіку й луг попрямувала до села.

Ще здаля побачила вона в своєму дворі мужчину. Серце прискорено забилося. Хто це, Господи? Чому стоїть на дворі, як свій, спершись руками об паркан? Чи не міліція?

І раптом кров залила щоки. Дмитро! Приїхав, не попередивши, чекає на неї...

Прискорила кроки, майже побігла, вже бачить його ласкаву усмішку, вже він простягає до неї жилаві руки, вітає її.

Трохи завагалась, бо це ж двір, усі бачать, та не могла стримати себе. Малою дитиною приникла до грудей, цілувала мужні уста, запрошувала до хати.

— Рада? — питав Черняк.

І замість відповіді спостеріг в очах Галі таке сяйво, що аж почервонів сам.

— Я, бачиш, несподівано, — розповідав Черняк, ідучи до хати. — Ще позавчора не

знав. А вчора ранком викликає профком і питає:

— Хочете з завтрашнього дня у відпустку? Або перенесемо на два місяці далі. Так у нас розплановано. Ну, то я довго не думав. Одержав гроші, дещо купив, спакувався і — до своєї Галі.

Вночі, в дужих обіймах, Галя вперше відчула себе жінкою. Все те, що було раніше, гнітило огидою, сплигло, не запаливши вогню. Ні, не однаково, хто прийде на шлюбне ложе. Це комсомольська “мораль” вигадала нову засаду: Все одно, до Івана, чи до Павла, аби постіль була. І зневажливо називала “міщанками” дівчат, які з першої зустрічі не хотіли ставати кохуваними.

Черняк розповів Галі, що Кіндратов цілий тиждень ходив хмара-хмарою. Але ж він дав розпорядження скласти акт про несправність реостату і тому не мав підстави розшукувати Галю через міліцію. Тільки злостився. Прийде в цех і давай до кожного чіплятись. З Черняком, проте, брутальності не припускав. Руки короткі. Недавно попередив “товариша директора”, що перейду на інший завод, то аж підскочив. Я вам, каже, підвищу платню і створю всі умови. Не думайте про перехід! Та я вже подумав. Звідси їду прямо до Артемовська, а за пару місяців, як слід улаштувавшись, заберу тебе.

Швидко промайнула тритижнева відпустка Черняка. Галя просто не встигла надивитись на чоловіка, бо їй доводилось, як раніше, ходити в колгосп, а ввечорі стільки хатньої праці!

Черняк також іноді навідував колгосп, жартував з ровесниками, мимохіть, легко й швидко ремонтував якусь машину. Голова колгоспу ходив за Черняком, як тіль.

— Дмитре, і на чорта тобі те місто? Буде що їсти й пити, тут уся твоя рідня. Лишися!

Ні, Черняк не може. Він, кадровий заводський робітник, більше потрібний на заводі, ніж деінде. Та й не вдіпустять його по своїй охоті.

— Зробимо! — запевняв голова колгоспу.
— Про це не турбуйся. Я ось скажу...

І таки скерував у Чернякову хату директора машинно-тракторної станції, впливового в районі комуніста. Директор привіз із собою папірця:

“Районний виконавчий комітет бере на себе покладження справи переводу товариша Черняка на постійну працю головного механіка всіх машинно-тракторних станцій у нашому виробничому районі”.

Але Черняк не здався. Випив з директором літр горілки, частував його, за сільським звичаєм, усім, що було в печі, проте, коротко і рішуче сказав: — Не піду.

Так і поїхав директор. Що ж, безпартійна людина Черняк, не примусиш “порядком дисципліни”.

Якось, незадовго перед своїм від’їздом, Черняк сказав матері:

— А чи не продали б ви, мамо, комусь хати, та чи не перенеслися б зовсім до мене? Що ви на це скажете?

Стара заперечливо похитала головою.

— Ні, сину. Знаю, що будеш завжди добрий до мене, але села не зречусь. У цій хаті народились мої діти, тут помер твій батько, тут помру і я.

— Але ж моя жінка і Катря не будуть завжди разом з вами...

— Не будуть, та може не забудуть, — посміхнулась мати. — І я ще сподіваюсь на зятя. Катря спалахнула.

— І що ви, мамо, балакаєте!

А братові таки призналась пізніше, не втерпіла.

— Може, Дмитре, восени вирвешся сюди на пару днів?

— Для чого?

— Для того. Бо в мене один брат, і він мусить бути присутнім...

— Де?

— На моєму весіллі, он де!

Матері в хаті не було. Черняк засміявся.

— А чому ж ти, дурна коза, брикаєшся,

коли мати натякає?

— Я б і тобі не сказала, коли б ти тут жив. Нема чого заздалегідь язиком плескати.

Отже, питання з продажем хати відпало.

Ще кілька днів побув дома Черняк, і проводила його Галя на близьку, за три кілометри, станцію. Плакала, як колись, лишаючи матір. До речі, Черняк тепер слав гроші і Галиній матері, і та раділа, що має доброго зятя.

— Ну, Галочко, заспокойся, не на фронт їду, — казав Черняк. — Знайду квартиру, трохи її обладнаю, і будем весь час разом. Лишайся здорова, любя!

Свиснув паротяг, махнув хусткою з вікна кременезний і ніжний чоловік Галин, і зосталась вона сама біля залізничної колії.

Нічого. Два місяці минуть непомітно в праці, а там . . .

Людина завжди має свої пляни, і майже завжди вони не здійснюються. Тоді наставала тяжка осінь 1932 року. Хапалися, збирали урожай. Під страхом суворої кари було заборонено всім, хто працював у колгоспі, лишати село. Пригнали з міста службовців, та яка з них праця? Позирають на годинники, той слабший, той не вміє. Голова колгоспу аж вилаявся:

— Для таких помічників шкода хліба!

Не знав ані він, ані рядові колгоспні лю-

ди, що даремні зусилля села. Десь у Кремлівських палатах заплянували голод і були вже обізнані заздалегідь: Стільки й стільки тисяч гектарів урожаю висипеться, зогние, загине. Хай гине. А потім прийде черга на людей, на отих чортових самостійників.

“Не хочемо колгоспу! Хочемо свого!”

Тож матимете.

Галя і Катря приходили після праці чорні від втоми. Давно з городньої бригади їх пересунули в польову. Вони й жали й косили й тягали на собі аж до скирти важкі снопи. Ні, не встигли люди врятувати врожаю. Пішли дощі, висипалось зерно, а картоплю годі було копати в мокрому чорноземі.

Голова колгоспу никав, як божевільний.

Коли б ще не той плян хлібоздачі, може б якось дотягли до нового . . .

Коли б? А як житиме індустрія? Що важніше від советської влади? Від світової революції? Дайош хліб!

Хлібозаготівля того року почалась гостро. Викликали в партійний комітет голів сільрад і колгоспів, і “накачували”:

— Висувайте зустрічні пляни. Якщо Липці дають тисячу центнерів, Дергачі мусять дати тисячу двісті. Таким чином Липці підтягуються і додатково пропонують Дергачам двісті зустрічних. Розумієте важливість завдання партії й уряду? Марш!

Більш чесні сільські керівники пробували сперечатись:

— Звідки ж ми візьмемо? А люди?

— У людей і візьмете. У підкуркульників, що наховали по ямах. Досить!

Як шакали, ринули на села “хлібозаготувачі”, уповноважені партійного комітету й комсомолу. Разом з “сільським активом” — місцевими юдами нищпорили по хатах, по горіщах, тягли останній мішок з хати.

Одного вечора Катря повернулася додому в сльозах.

— Чого ти, доню? — кинулась до неї мати. — Може хтось образив?

І Катря, схлипуючи, розповіла, як комсомольці били шомполами вдовицю Мирошніченко за те, що та приховала три пуди хліба для дітей і не призналась.

Прийшли врешті й до родини Черняків.

— Хліб маєте?

— Маємо. Те, що заробили.

— Здаєте добровільно?

— Здаємо.

— Сип!

І висипали, лишивши на місяць їсти, та й те через заступництво голови колгоспу, бо казав: сім'я всіма знаного донбаського робітника.

— Боже мій! Чим жити? Чим жити!? — плакала стара Чернячиха.

— Не плачте, мамо, — заспокоювала Галя. — Дмитро допоможе, та й я вас не кину тепер у такій біді.

Ой, біда, біда страшна, чорна. Люди ринули в поле збирати зерно і копати напівгнилу картоплю. Робили “заготівню” для себе, поспішали, бо вже льодовим вітром дихали хмари, ось-ось зима.

І вона лягла рано. Притрусила зерно — останню надію, стужавила землю, щоб ніхто не видер з неї картоплини.

20-го листопада в Черняків забракло хліба, а 21-го вони одержали від Дмитра перший пакунок із сухарями й пшоняною крупою, це врадувало, наче золото.

А навкруги діялося страшне. Люди смажили собаче м'ясо, варили зупу з картопляної гички, підсушували і їли кизяк. Декого спасали корови, але корів пильнували, як скарбу, бо їх уночі видоювали голодні.

Організувалася артіль горобцеловів, мишоловів, хтось змолотив борошно з дерева. Невдовзі появилися пухлі, серед “сільського активу” — також. Але цих ніхто не жалів. Хай дохнуть, коли допомагали тягнути останнє...

І почали дохнути, переважно, чоловіки. Іде, пересуває ногами, як дві верби, а тоді — брик, і віддав духа.

Якось удень Галя пішла до криниці. Рап-

том вернулася з порожніми відрами й загодо-сила:

— Ой, що я бачила, що я бачила!

— Що, Галочко? — скрикнула Катря.

— Павлиха їсть свого мертвого чоловіка. Там, коло верби. Уже з'їла носа й щоку, береться за другу. Ой, мої рідні!

А від Дмитра йшли пакунок за пакунком, і він писав Галі:

“Моя люба, я шлю сухарі й твоїй мамі, не турбуйся за неї. У нас можна купити комерційного хліба, тож буду купляти...”

Село вимирало. Майже не було двора без покійника. Деякі хати стояли порожніми, всієї прибрала смерть.

І в цей час ломилися від хліба державні елеватори. У цей час шуміли, вщерть навантажені харчами, поїзди закордон. У цей час на села привозили газети з описом щасливого і радісного життя...

Чорні тіні минулого! Чи ввижається ви іноді тим, хто править краєм? Чи лоскочете кістлявими руками грубі шії “борців за світову революцію?” Ах, ви тільки слабії кістяки. Ви погній для нового царства, яке ніколи не прийде. Ви жалюгідна гусинь, розчавлена “колесом історії”. Як добре спитьсся правителям! Орденоносно-світлосяйним вождям, богам на землі. Нічого не було. Ані голоду, ані смертей. Все це переспано і назавжди забуто.

Весна 1933 року принесла зміну політики. Москва побачила, що зайшла далеко. Зважаючи на “деякі труднощі”, був надісланий у села посівний матеріал. Його негайно викрали і з'їли голодні. Влада поплакала над збитками, посварилась, але вислала вдруге. Таким чином, силами уцілілих колгоспників почали весняну сівбу.

Це не було легко. Сільські керівники не могли дати ради з розхитаною дисципліною, з тяглом, що його дуже мало лишилось, з занегаєним реманентом. Тоді вийшла постанова про утворення так званих політвідділів — ока уряду по селах. На “начполітів” призначали комуністів-китів: науковців, керівників профспілок, вищих командирів червоної армії. “Начполіт” фактично ставав у районі першою особою, якої побоювався навіть всевладний секретар райпарткому, а начальник НКВД запобігав дружби. Біс його знає! Має свою автомашину, “прямий провід” з центром, не потребує дозволу на поїздки туди. Шепне слово, і блиснуть п'ятами в повітрі районні “батьки народу...”

“Начполіт” цілими днями мотався з села в село. Робив нагінку на голів сільрад і колгоспів. Перевіряв посівматеріал. Перевіряв стан громадського харчування.

З недавнього часу почали варити для тих, хто працює в колгоспі, кулешу. Це було най-

кращим агітаційним засобом. Всі, навіть старі, рушили до праці. Чернякова мати упросилася за куховарку і дуже раділа, що їсть свій хліб, тобто пшоняну зупу (про хліб не було мови).

Галя домовилася з Черняком, що приїде десь по жнивах. Є, Богу дякувати, вигляди на врожай. Озвме, як золотого, а воно ж, здебільша, самосійне, висипалось восени. Може, нарішити, миме голодове страхіття.

Працюють усі. Потроху набувають людського вигляду від м'ясної (м'ясо привозять з міста) кулеші. Врятований від смерті Катрєю, за допомогою сухарів з Донбасу, Олександрі трактором колгоспні лани. Не до весілля було минулої осені, але може на цю осінь здійсниться його мрія. Добра дружина буде Катря. Сама голодувала, а з ним ділилася.

— Їж, — каже, — жінки і дівчата не так мруть, ми сильніші...

Дійсно, коли б не Катря, від Олексі б уже й сліду не лишилось, зогнив би десь у канаві.

Люди заклопотані працею, ні про що більше не думають. Чули за якийсь політвідділ, та лідько з ним, нема інтересу ні до чого, крім хліба.

Галя кілька днів тому перевели з поля до зернохосвища. Голова колгоспу знав, кому можна довірити таку цінність. Уже почали

сівбу, і Галя мусіла відважувати зерно для окремих бригад.

Того нещасливого вечора Галя затрималася у зернохосвищі довше, ніж звичайно. Треба було підмести, зробити порядок, щоб ніхто не дорікав за неохайність. Раптом прибіг голова колгоспу.

— Галю, йди швидше до контори, тебе хоче бачити начполітвідділу.

Не передчуваючи злого, Галя замкнула склеп і разом з головою, короткою стежкою попрямувала до контори.

На подвір'ї стояло легке авто. За стерном куняв шофер, очікуючи свого господаря. Галя увійшла в сповнене вечірними сутінками приміщення контори і привіталась.

— Добровечір!

— Добровечір, товаришко Черняк...

Галя здригнулась. Очі її стали великими, холодний піт залив спину. У напівтемряві вирізьбилися такі знайомі, огидні риси. Кіндратов!

— Мусимо зараз поїхати з вами до міста, на нараду комірників. За півгодини будемо там. Нарادا о сьомій.

— Я не одягнута, — тремтячими устами сказала Галя.

— Нічого. Це не гостина. Віддайте поки що ключ від склепу товаришеві голові.

З того вечора Галя безслідно зникла. Го-

лова колгоспу пошепки, на самоті, розповів родичам Галі, як усе було, і попередив:

— Шукати не можна. Проти начполіта не підеш. Мабуть, він знав щось про вашу невістку й завіз її, куди слід. Шкода, та що зробиш?

IV

Дивна річ трапилася за місяць у районі, де жила Галя: хтось забив начполіта Кіндратова. Знайшли його скоцюрбленого, застигло в машині, на півдорозі до міста. Шофер був поза підозрою, бо всі бачили, що начполіт приїздив у село і повертався додому сам. Не зауважили ніяких слідів і біля машини, бо вночі лив дощ і сховав, як кажуть, кінці в воду.

Півсела ганяли на допити. Арештували Катрю Чернякову й її нареченого, тракториста Олексу, та за місяць звільнили, переконавшись, що вони дійсно непричетні до злочину.

А тим часом до одного з далекосхідних концентраційних таборів пригнали партію жінок. Це, власне, вже не були люди в тому розумінні, як ми визначаємо. Щось розтоптане виднілося в кожному обличчі. Брудне, занехаєне людське стадо, байдуже до всього, крім їжі й сну, розміщувалося у дірчастому бараці, перетрушувало вогку збиту соломку, лялось паскудною, страшною “семиповерховою” лайкою. Лише кілька постатей вирізнялися з-поміж стада. Ще не остаточно вбиті, зі страж-

дальним поглядом, з раптовою фарбою сорому на щоках.

— Гей, сучки, лягайте — кричала якась “командирша”. — Буде холодно, бо кобелів тут нема, крім тих, що з рушницями, та з ними не домовишся, мати їх шворенем у рот...

— А завтра почнем будувати сіцілізм, — підхопила друга. — Не збудуєм одразу — лишимось без жратви...

— Я їм набудую! — відгукнулась третя. — Не перший раз сюди заганяють, однаково втічу...

— Битимуть! — зауважила якась жінка з постійним виразом тваринного страху на обличчі.

— Ха-ха! Яка ніжна! Ще не звикла? Ось, подивись...

Та, що обіцяла втекти, закотила брудне манаття і показала синьо-багряні рубці на стегнах.

— Хай б'ють, будь вони прокляті, а я на сіцілізм плювала й плюю, і на НКВД плюю, і на Ста...

Раптом у бараку з'явився доглядач:

— А-ну, тихо! Чого роти пороззявляли? До карцеру хочете після прогулянки?

— Подавись своїм карцером, падлюка! — завершала жінки. — Іди ближче, наплюємо тобі в морду. Заразимо!

Доглядач грюкнув дверима і, лаючись,

залишив барак.

За півгодини, стомлене тяжким етапом, спало нещасне жіноче плем'я. Спало, здригаючись і кричучи від холоду й чорних маринь, які тисли мозок. Спало сном робочої худоби, що їй дозволили лягти, але в певний момент брутально підіймуть і навантажать до знемоги.

Так починалось для Галі “нове життя”... Боже, чи це все дійсність, чи сон? Відтоді, як Кіндратов завіз її в НКВД, минуло три місяці. Її обвинуватили в розвалі колгоспної праці, в шкідництві, знущанні, били і засудили на десять років, тобто на повільну смерть у далеких таборах. За що? Проте, Галя вже не дивується й не нарікає. Хто її судив? Люди?... Ні. То різники. Окрема понадлюдська категорія виконавців волі господаря. А господар смочке люльку в Кремлі і посміхається:

— Масква слезам не веріт!

Зазнайомилася Галя в дорозі з політичними засланками, з тими, що не втратили фарби сорому на щоках, і тепер знає: головний ворог — Москва. Так, ця ненажерна павучиха, яка плете павутиння скрізь, і в краю й поза краєм, і ловить, ловить свої жертви. Галя пригадала, як Черняк колись казав:

— Війни треба, треба, щоб Київ Москві очі видряпав... Розумієш?

Ні, Галя тоді ще не розуміла, а тепер во-

на була б першою коло тих очей...

Жахливе оточення в Галі. Лише кілька жінок зберегло в собі теплу жіночість, а інші... Злодійки, вбивниці, повії з вихолощеною душею, яким не треба й жити на світі. А проте й ці каліки були колись здоровими. Хто їх скалчив? — Той же московський садизм. У кожної, бач, є “минуле”. Або жінка розстріляного “ворога народу”. Або дочка “куркуля”. Або безпритульна. І ось, виштовхнуті з нормальної колії, загубили вони себе, спустились на дно, обернулися в примітивні тварини.

Сірі, сірі дні покотились далекосхідною землею. Табір “виховувався” на праці, що вбивала рештки людської гідності. Жіночі руки мусіли прокладати сокирами “шлях до соціалізму”, тобто просіки в густому болотяному лісі. Норму встановили на кубометри. Виробиш менше трьох кубометрів, маєш на двісті грамів зниження хлібного приділу. А хліб — найважливіша пожива, і тому робили, “як прокляті”, до кривавих мозолів і запалих очей, до виснаження, що його вже ніяким хлібом не вилікуєш. Тому щодня мерли, як мухи, жінки. Робить, робить, упаде і — готова. Тут же, в лісі, відволікши набік, закопають у самій сорочці (бо лахміття придасться живим), і нема жодного сліду по людині.

Галі досі щастило. Вона не була такою виснаженою, звикла до тяжкої праці в кол-

госпі, й тому з нормою в неї йшло гаразд. Навіть помагала іншим. Спочатку за це з неї сміялись, а потім стали шанувати, не припускали брутальних жартів, просили, наче в старшої, поради.

Минуло півроку. Бачила вже Галя все. І як карали, виганяючи голими на мороз. І як дострілювали слабих. І як тікали й поверталися знову до табору, не знівши тяжкої дороги через болотяні хащі. Цих садовили до карцеру й били тричі на день нагаєм із зашитою в кінець ремня олов'яною кулькою.

І знову чіплявся день за день, і страшно стогнали вночі напівбожевільні рабині, продовжуючи тяжке життя підчас сну.

Одного ранку Галя й ще другу засуджену вирядили на річку переймати колоди. Це звичайне явище на весні, коли висока вода підіймає заготовлену й не складену в штабелі деревину і мчить її світ-за-очі. Частина затримується десь недалеко, між кущами, частина ж, вихопившись на простір річкової течії, емігрує закордон. Це — збиток державі, і щоб його уникнути, вздовж берега, на човнах, вартують “переймачі” споміж тих в'язнів, яким, на думку начальства, можна довірити цю працю. Галя і її товаришка ніколи не були записані в штрафну книгу, визначалися спокійною поведінкою, добре працювали. Тому вибір спинився на них.

Після тяжкої лісозаготівлі це був дійсно відпочинок. Побачиш колоду-“дезертира” — чіпляй її гаком і жени до берега. Там витягай на сухе і знову вертай за черговою здобиччю.

Вартовий попередив:

— Далеко не заїздить, лише до середини, а то буду стріляти...

Галя зрозуміла це попередження. Вона знала з розмов ув'язнених, що на тому березі вже лежить таємнича капіталістична країна, від якої хворий на манію підозрілості СССР завжди сподівається нападу.

Ніколи не було в Галі рішення тікати. Як? З тими шістьмастами грамів хліба, що вона діставала кожного ранку на снідання, обід і вечерю? Але тепер вихром закружляли думки. Ось нагода, якої не має жодна з тисяч советських рабинь. Ось неповторна можливість. Та Галя боїться. Адже вона не сама. Хто проникне в душу її товаришки, розсудливої, тихої, значно старшої роками, Марії? Навіть у такому страшному місці, де всі однаково терплять, НКВД зуміло налагодити секретну службу і мало “своїх” людей. Усі пам'ятають, як за півгодини до втечі Насті Рижової забрали її в карцер, а потім вислали до іншого табору. Тому Галя ані словом не виказала Марії своїх таємних думок. Тільки жадібними очима спинялася на тому березі і притишено зітхала.

Уже вони працювали тиждень. Уже вартівий переконався, що “баби не підведуть” і лягав на суху колоду, щоб якоїсь півгодини поспати. Дерева ставало все менше. Можливо, за два-три дні відкличуть з річки. І Галя вирішила діяти, спитала в товаришки:

— Маріє, ти в Бога віриш?

— Не знаю... Колись вірила, та горе приспало цю віру.

— Даремно. Проте, це справа твоя. Здається, ти десь маєш дітей?

— Так! — відповіла Марія, і вуста її страждально посміхнулись. — Не знаю тільки, чи живі...

— Присягнись же мені дітьми, що ти мене не продаси, нікому не скажеш, що чула від мене...

— Може... хочеш на той берег? — спитала Марія.

— Так. Маріє, втіємо. Тут нам однаково загибель. Ти не допоможеш своїм дітям, бо звідси не вийдеш, або вийдеш калікою, перед трьома днями до смерті. Ну, Маріє?

— Той уб'є. Не встигнемо...

— Встигнемо. Ти ж знаєш, що він в обід лягає спати. А вб'є — ну, що ж, Божа воля. Не будем більш мучитись.

І Марія згодилась. Згодилась боязко, переконана пристрасними словами Галі. Навіть пожавішала. Навіть бліде обличчя вкрилось

рум'янцем.

— Ех, раз умирати!

Жінки пильно стежили за вартівим. Ось він сів. Ось простягся навznak, поклавши біля себе рушницю. За кілька хвилин він дріматиме.

Тихо занурюючи в воду весла, посувалась уперед Галя. Марія стояла на носі човна з гаком, наче готуючись чіпляти колоду. Ось середина річки. Ось уже вона за човном. Швидше! Далі, далі! Якихось двісті метрів лишається до чужого берега, і раптом — переляканий крик вартівого:

— За-вер-тай назад!

Галя гребла з усіх сил. Човен аж підстрибував, нісся по невеличких хвилях, хитався, набираючи води.

Джмелем продзижчала коло голів жінок куля. Одна, друга, третя... Чути було, як вартівий, разом з кулями, слав навздогін тяжкі прокльони.

Та вже ось берегові кущі. Ще кілька помахів веслами, остання напруга, і човен торкнувся піску.

Вистрибнути й відбігти у гушавину лісу було справою одної хвилини. Ніякої прикордонної варті тут не стояло. І Галя з товаришкою, притримуючи серця, що калатали в грудях, як залізнi молотки, — пішли вглиб чужого терену.

З М І С Т

Передмова	стор.	5
Айше	"	9
Пахоці	"	25
Повернення командира	"	29
Віра	"	35
Розлука	"	44
Свідок	"	72

